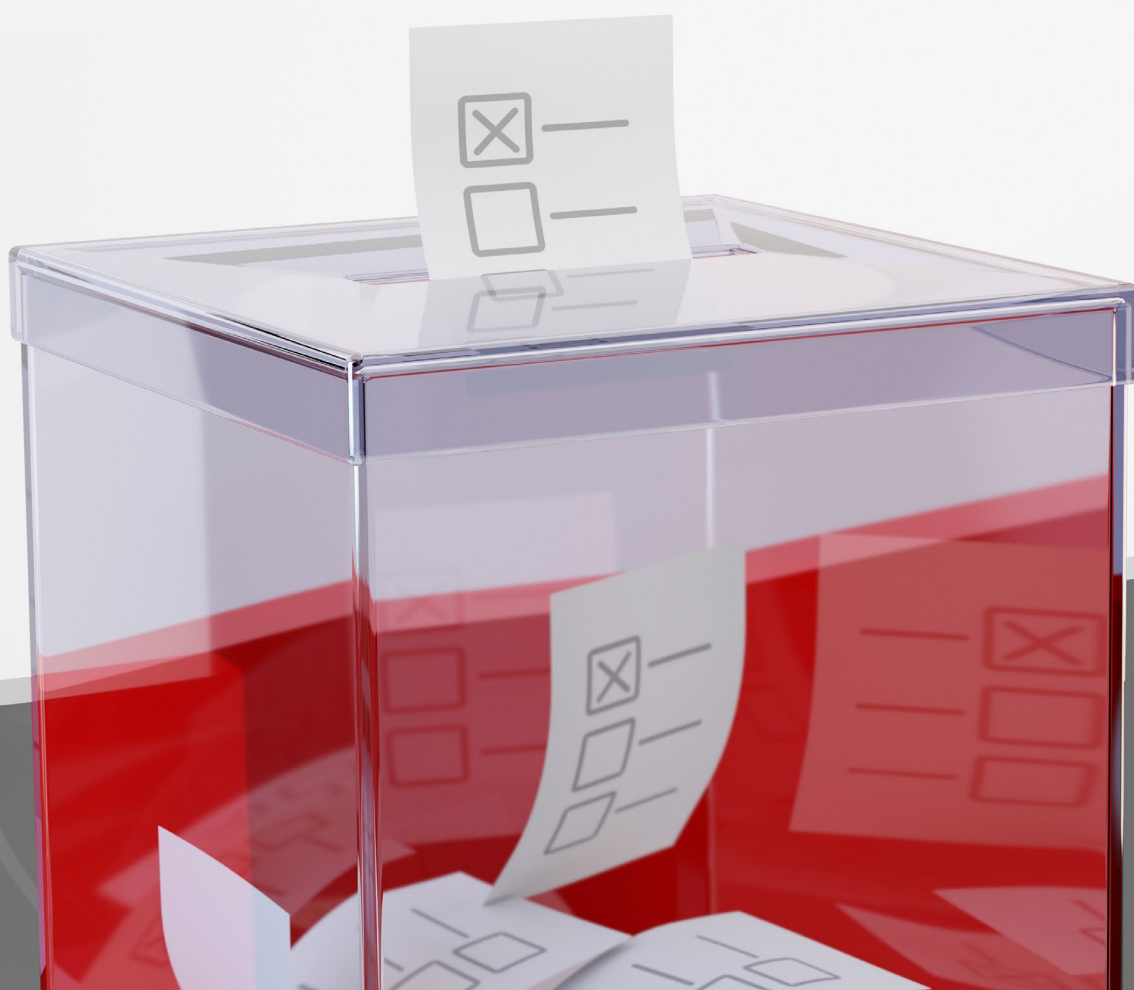

Urszula Małek, Olga Napiontek, Kamil Paździor,
Anna Rabiega, Olga Wasilewska, Jędrzej Witkowski,
Łukasz Zamecki, Marcin Zaremba

EDUKACJA OBYWATELSKA

Komentarz metodyczny do podstawy
programowej przedmiotu

Ministerstwo
Edukacji Narodowej

INSTYTUT BADAŃ
EDUKACYJNYCH
Państwowy Instytut Badawczy

Urszula Małek, Olga Napiontek, Kamil Paździor,
Anna Rabiega, Olga Wasilewska, Jędrzej Witkowski,
Łukasz Zamecki, Marcin Zaremba

EDUKACJA OBYWATELSKA

Komentarz metodyczny do podstawy
programowej przedmiotu

Warszawa 2025

Ministerstwo
Edukacji Narodowej

INSTYTUT BADAŃ
EDUKACYJNYCH
Państwowy Instytut Badawczy

Autorzy:

Urszula Małek
Olga Napiontek
Kamil Paździor
Anna Rabiega
Olga Wasilewska
Jędrzej Witkowski
Łukasz Zamęcki
Marcin Zaremba

Redakcja merytoryczna:

Jędrzej Witkowski

Redakcja językowa:

Monika Niewielska
Marta Zuchowicz

Projekt okładki i skład:

Marcin Kot

Zdjęcie na okładce:

Shutterstock.com

Wydawcy:

Ministerstwo Edukacji Narodowej

Ministerstwo
Edukacji Narodowej

Instytut Badań Edukacyjnych – Państwowy Instytut Badawczy
ul. Górczewska 8, 01-180 Warszawa
tel. (22) 241 71 00; www.ibe.edu.pl

INSTYTUT BADAŃ
EDUKACYJNYCH
Państwowy Instytut Badawczy

Copyright© Ministerstwo Edukacji Narodowej i Instytut Badań Edukacyjnych – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2025

Wzór cytowania:

Małek, U., Napiontek, O., Paździor, K., Rabiega, A., Wasilewska, O., Witkowski, J., Zamęcki, Ł., Zaremba, M. (2025). *Edukacja obywatelska. Komentarz metodyczny do podstawy programowej przedmiotu*. Ministerstwo Edukacji Narodowej i Instytut Badań Edukacyjnych – Państwowy Instytut Badawczy.

Egzemplarz bezpłatny

Spis treści

1. Przedmiot jako element edukacji obywatelskiej i patriotycznej	5
2. Główne założenia i wyróżniki przedmiotu	8
3. Jak budować zaangażowanie obywatelskie młodych ludzi	10
4. Ułożenie treści – kręgi wspólnoty	14
5. Jak mądrze korzystać z elastyczności, którą daje przedmiot?.....	16
6. Jak wprowadzać perspektywę historyczną w nauczaniu edukacji obywatelskiej?	19
7. Umiejętności obywatelskie, czyli edukacja obywatelska w działaniu	21
8. Wymagania szczegółowe w zakresie wiedzy umiejętności – konstrukcja i specyfika	26
9. Rekomendowane metody nauczania	32
10. Działania obywatelskie	40
11. Projekty edukacyjne.....	54
12. Portfolio obywatelskie, jak je budować i z niego korzystać	65
13. Ocenianie w edukacji obywatelskiej	70
14. Jak uczyć edukacji obywatelskiej w klasach, które rozszerzają WOS?	76
15. Jak mądrze i bezpiecznie dotykać tematów kontrowersyjnych?	79
16. Kto w szkole może być pomocny w realizacji celów edukacji obywatelskiej? ...	83
17. Jakie instytucje z otoczenia szkoły warto zaprosić do współpracy w realizacji celów przedmiotu? O czym pamiętać we współpracy z nimi?	86
18. Rekomendowana literatura i źródła	90
Aneks 1	
Podstawa programowa edukacji obywatelskiej dla liceum ogólnokształcącego i technikum	93
Aneks 2	
Podstawa programowa edukacji obywatelskiej dla branżowej szkoły pierwszego stopnia.....	119

1. Przedmiot jako element edukacji obywatelskiej i patriotycznej

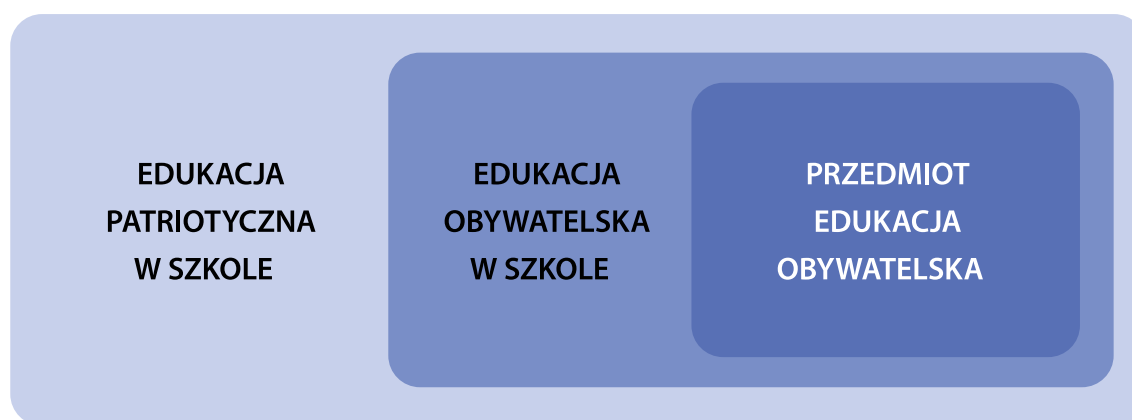
Łukasz Zamęcki

Znaczenie i rola sprawnego państwa dla budowania wysokiej jakości otoczenia gospodarczego, społecznego oraz dla poczucia bezpieczeństwa jest przedmiotem licznych badań. Zauważa się, że pośród wielu czynników efektywne funkcjonowanie instytucji publicznych i społeczeństwa determinowane jest także właściwą wiedzą polityczną i odpowiednio ukształtowanymi umiejętnościami, wartościami i kompetencjami społecznymi obywateli. Badania wskazują jednocześnie, że treści szkolnych programów nauczania obywatelskiego, a także odpowiedni klimat w klasie, sposób nauczania oraz kwalifikacje i postawy obywatelskie nauczycieli mogą budować kompetencje obywatelskie młodzieży (np. Geboers i in., 2013; Kerr, 2000; Lenzi i in. 2014; Martens i Gainous, 2013; Pasek i in., 2008).

Edukacja obywatelska działa, rozwijając nie tylko wiedzę uczennic i uczniów na temat zjawisk w sferze społecznej i sferze polityki, ale także ich kompetencje oraz poczucie podmiotowości politycznej i partycypację społeczną. Z tego powodu w systemach edukacji wielu państw podejmowane są próby kształtowania wiedzy, postaw i umiejętności obywatelskich – czy to w postaci ścieżek realizowanych w trakcie kształcenia różnych przedmiotów, czy jako oddzielne zajęcia edukacyjne.

Także w polskim systemie edukacji uczenie obywatelskie i kształcenie postaw świadomej partycypacji publicznej ma długą tradycję. Znaczenie edukacji obywatelskiej i społecznej dostrzegano w polskich szkołach już w okresie II Rzeczypospolitej. Obecnie wprowadzany przedmiot edukacja obywatelska może zatem nawiązywać do tradycji uczenia obywatelskiego, które powstały w okresie dwudziestolecia międzywojennego, a rozwijane były po 1989 roku jako zajęcia z wiedzy o społeczeństwie.

Schemat 1. Edukacja obywatelska a edukacja patriotyczna

Przedmiot edukacja obywatelska wpisuje się w ważne zadanie rozwijania kompetencji obywatelskich młodych Polek i Polaków oraz ich wiedzę o systemie społecznym i politycznym Rzeczypospolitej. Edukacja obywatelska ma na celu całościowe rozwijanie obywatela w wymiarze społecznym,

dlatego kładzie nacisk na budowanie wiedzy, umiejętności i kompetencji obywatelskich. Kształcenie obywatelskie obejmuje kształtowanie wartości i postaw potrzebnych świadomemu obywatelowi w demokratycznym państwie prawa:

- otwartości,
- krytycyzmu (niemyłonego z krytykanctwem),
- zrozumienia i szacunku dla innych stron debaty publicznej,
- szacunku dla prawa,
- zaangażowania społecznego i zainteresowania sprawami publicznymi,
- umiejętności współpracy oraz
- poczucia wpływu na państwo.

Dobrze budowana edukacja obywatelska, a taka powinna być realizowana podczas omawianych tu zajęć szkolnych:

- zwiększa kapitał społeczny, w tym zaufanie społeczne,
- buduje społeczeństwo obywatelskie,
- daje lepsze rozumienie Europy i świata oraz
- wzmacnia państwo prawa.

Edukacja obywatelska

- rozwija kulturę polityczną uczestnictwa,
- ogranicza polaryzację społeczną i polityczną,
- wpływa na minimalizację patologii społecznych.

Celem przedmiotu edukacja obywatelska jest także budowanie postawy patriotyzmu, rozumianej jako poczucie więzi z państwem i wspólnotą społeczną. Kształcenie patriotyczne to także umacnianie świadomości historycznej i szacunku dla kultury narodowej. Budowanie świadomości patriotycznej nie wyklucza przy tym dumy z funkcjonowania we wspólnotach mniejszościowych, regionalnych i lokalnych oraz wspólnocie europejskiej, a także szacunku do tych wspólnot, dlatego też wspólnoty inne niż państwo i naród są elementem kształcenia w ramach edukacji obywatelskiej. Patriotą świadomy to także obywatel nie tylko rozumiejący otaczające go zbiorowości społeczne, znający własne prawa i obowiązki, biegły w zakresie procesów decyzyjnych i prawie czy osoba swobodnie poruszająca się wśród instytucji publicznych Rzeczypospolitej, ale także ktoś potrafiący wyjaśnić podstawy funkcjonowania Polski w Unii Europejskiej i innych organizacjach międzynarodowych.

Z tego też powodu edukacja obywatelska korzysta z dorobku nauk społecznych (socjologii, nauki o polityce czy prawie) oraz elementów nauk humanistycznych. Należy jednocześnie podkreślić, że przedmiot edukacja obywatelska nie powinien wypełniać samodzielnie ram kształcenia obywatelskiego w polskiej szkole. Powinien być postrzegany jako część szerszego, i miejmy nadzieję spójnego, procesu uwzględniania w działaniu polskiej szkoły zasad i wartości demokracji, uczestnictwa i współpracy. Te zasady i wartości powinny być realizowane również w trakcie innych zajęć edukacyjnych (głównie historii, języka polskiego i godzin wychowawczych), dzięki docenieniu treści i form partycypacji uczniowskiej (np. uczniowskiego wolontariatu), jak i w samej strukturze funkcjonowania demokracji szkolnej, w tym realnym zaangażowaniu samorządu uczniowskiego, zgodnie z najlepszymi ideami polskiego społeczeństwa obywatelskiego i samorządności rozwijanym w XX i XXI wieku. Szkoła rozwija wiedzę, umiejętności i postawy obywatelskie, realizując także własną działalność profilaktyczno-wychowawczą, co powinno mieć swój wyraz m.in. w wydarzeniach ogólnoszkolnych.

Badania pokazują, że odpowiedzialność obywatelska nastolatków i ich aktywność społeczna w przyszłości rozwijana jest dzięki demokratycznemu klimatowi funkcjonowania szkół. Przedmiot edukacja obywatelska nie wyczerpuje potrzeby edukacji obywatelskiej w szkole. Po pierwsze, wzmacnianie postaw obywatelskich i patriotycznych jest zadaniem wszystkich nauczycieli w szkole, powinno być także istotnym elementem programu profilaktyczno-wychowawczego. Po drugie, szkoła jest najważniejszą instytucją publiczną, z którą młodych człowiek ma bieżący kontakt, dlatego charakter relacji ze szkołą oraz ogólne doświadczenie szkolne będzie w przyszłości rzutowało na jego stosunek do innych instytucji publicznych. Jakość samorządności szkolnej będzie się przekładać na stosunek do samorządu lokalnego, jakość interakcji z dyrekcją szkoły będzie przekładać się na zaufanie do innych przedstawicieli władz publicznych, a doświadczenie sprawczości w oddolnym rozwiązywaniu szkolnych problemów będzie rzutować na poczucie własnej skuteczności dorosłych obywateli w podejmowaniu działań obywatelskich.

Z tego względu dla osiągnięcia pożądaných celów kształcenia przedmiotu edukacja obywatelska ważne jest zapewnienie spójności oddziaływań wychowawczych i edukacyjnych całej szkoły – respektowanie w szkole praw ucznia oraz egzekwowanie realizacji przez uczniów obowiązków z poszanowaniem ich godności, wzmacnianie samorządności uczniowskiej (obejmującej wszystkich uczniów szkoły) na poziomie klasy i szkoły, tworzenie uczniom przestrzeni do wyrażania opinii w sprawach dla nich istotnych i wysłuchiwanie tych opinii oraz tworzenie przestrzeni do partycypacji uczniowskiej w decyzjach dotyczących placówki. Do realizacji tych warunków skuteczności kształcenia w edukacji obywatelskiej powinna przyczynić się zarówno dyrekcja, jak i wszyscy pracownicy szkoły.

2. Główne założenia i wyróżniki przedmiotu

Jędrzej Witkowski

Przedmiot edukacja obywatelska ma z założenia charakter praktyczny. Jego najważniejszą intencją jest **przygotowanie młodych ludzi do świadomego i odpowiedzialnego uczestnictwa obywatelskiego w społeczeństwie demokratycznym**. Tworząc podstawę programową przedmiotu edukacja obywatelska, zadawaliśmy sobie pytanie, czego młodzi ludzie potrzebują, aby być aktywnymi, świadomymi i odpowiedzialnymi obywatelami.

W pierwszej kolejności przedmiot edukacja obywatelska powinien **budować sprawczość uczennic i uczniów jako członkiń i członków obywatelskiej wspólnoty**. Sprawczość jest tutaj rozumiana jako przekonanie, że mogę mieć pozytywny wpływ na siebie i innych – zmienić coś wokół siebie, obejmuje podejmowanie działań i branie za nie odpowiedzialności. Wzmacnianie sprawczości zdaniem wielu praktyków i ekspertów powinno być stawiane jako jeden z celów szkoły. To sprawczość, obok kompetencji oraz wiedzy, stała się także filarem profilu absolwenta opracowanego przez Instytut Badań Edukacyjnych i Ministerstwo Edukacji Narodowej w końcu 2024 roku.

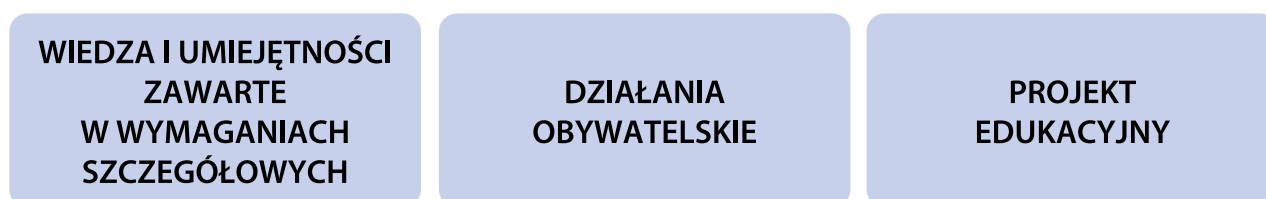
Przedmiot edukacja obywatelska ma w swoim założeniu **wzmacnianie postaw patriotycznych młodych ludzi** opartych na poczuciu tożsamości i dumie z przynależności do wspólnoty, trosce o małą i dużą Ojczyznę, poczuciu odpowiedzialności za jej kształt. Równolegle przedmiot kształtuje otwartość i szacunek względem innych, empatię i solidarność z innymi oraz zaangażowanie na rzecz dobra wspólnego. To **otwarty, obywatelski patriotyzm**.

Dotychczasowe podejście do nauczania wiedzy o społeczeństwie oraz historii i teraźniejszości nie przynosiło oczekiwanych rezultatów w zakresie rozwijania praktycznych umiejętności uczniów i budowania zaangażowania obywatelskiego. W nowym przedmiocie proponujemy kilka rozwiązań, które zapewnią jego **praktyczny charakter**, dadzą nauczycielom i uczniom więcej **elastyczności**, będą budowały poczucie **sprawstwa** uczniów.

Proces nauczania i uczenia się w przedmiocie edukacja obywatelska podzielony jest na trzy równoważne filary:

- opanowanie wiedzy i umiejętności zawartych w wymaganiach szczegółowych,
- działania obywatelskie,
- projekt edukacyjny.

Schemat 2. Filary przedmiotu edukacja obywatelska

Wiedza i umiejętności zawarte w wymaganiach szczegółowych mają umożliwić młodym ludziom rozumienie podstawowych zjawisk społecznych i procesów politycznych oraz ich analizowanie.

Działania obywatelskie pozwalają młodym ludziom wykorzystywać zdobywaną wiedzę w praktyce, są okazją do ćwiczenia nabywanych umiejętności oraz budowania poczucia obywatelskiego sprawstwa. Każda uczennica i każdy uczeń powinni samodzielnie podjąć przynajmniej cztery działania, które sami wcześniej wybiorą.

Projekt edukacyjny to szansa na wykorzystywanie zdobywanej wiedzy w nowym kontekście pracy grupowej wymagającej wcześniejszego zdefiniowania celów i zaplanowania działań, podjęcia konkretnych aktywności we współpracy z innymi oraz ich prezentacji i podsumowania. To przestrzeń rozwijania kompetencji poznawczych, osobistych i społecznych. Każdy uczeń powinien w małym zespole zrealizować przynajmniej jeden projekt edukacyjny – badawczy lub społeczny.

Wszystkie trzy elementy procesu uczenia się i nauczania w edukacji obywatelskiej mają równe znaczenie i powinny być realizowane równolegle w cyklu zdobywania wiedzy i jej wykorzystania w praktyce.

Wyróżnikiem przedmiotu edukacja obywatelska jest także duża elastyczność i autonomia nauczycieli oraz uczniów. W każdym z działów podstawy programowej przewidziane są wymagania obowiązkowe i fakultatywne. Nauczyciel dowolnie wybiera te, które chce omówić z uczniami. Ponadto nauczyciel dowolnie wybiera przykłady, na których pracuje. Wiele wymagań szczegółowych zakłada wybór problemu, który nauczyciel omawia, resortu, którego działania podda analizie, ustawy, której proces legislacyjny prześledzi z uczniami. Duży zakres elastyczności mają również uczniowie – sami wybiorą działania obywatelskie, które podejmą (decydując o ich formie i temacie), sami również (choć ta decyzja musi zostać zaakceptowana przez nauczyciela) definiują temat i cel swojego projektu edukacyjnego.

Ostatnim wyróżnikiem przedmiotu edukacja obywatelska jest jego skierowanie ku światu. Proces uczenia się i nauczania edukacji obywatelskiej powinien być zorientowany na zewnątrz, czyli czerpać z prawdziwych przykładów z życia społecznego, na przykład wtedy, gdy uczniowie i uczennice uczą się oceniać wiarygodność konkretnych informacji znalezionych w internecie, identyfikują fake newsy i przykłady manipulacji. Skierowanie ku światu oznacza też zachętę do przenoszenia procesu uczenia się poza salę lekcyjną – rekomendowane jest odwiedzanie w ramach zajęć instytucji publicznych, w tym urzędów i sądów, oraz organizacja spotkań ze świadkami historii, ważnymi osobistościami, lokalnymi bohaterkami i liderami opinii.

3. Jak budować zaangażowanie obywatelskie młodych ludzi

Jędrzej Witkowski

Jak wspomniano w poprzednim rozdziale, główną intencją przedmiotu edukacja obywatelska jest **przygotowanie młodych ludzi do świadomego i odpowiedzialnego uczestnictwa obywatelskiego w społeczeństwie demokratycznym**. Budowa podstawy programowej ma na celu zwiększenie szansy, że zaangażowanie uczniów będzie oparte na rzetelnej znajomości podstaw funkcjonowania demokratycznego społeczeństwa, rozumieniu najważniejszych zjawisk społecznych oraz zainteresowaniu wybranymi z nich.

W tworzeniu podstawy przyjęto założenie, że aby być przygotowanym do uczestnictwa obywatelskiego, młodzi ludzie powinni: zdobyć pewien zasób wiedzy, rozwinąć swoje kompetencje oraz zyskać poczucie sprawczości.

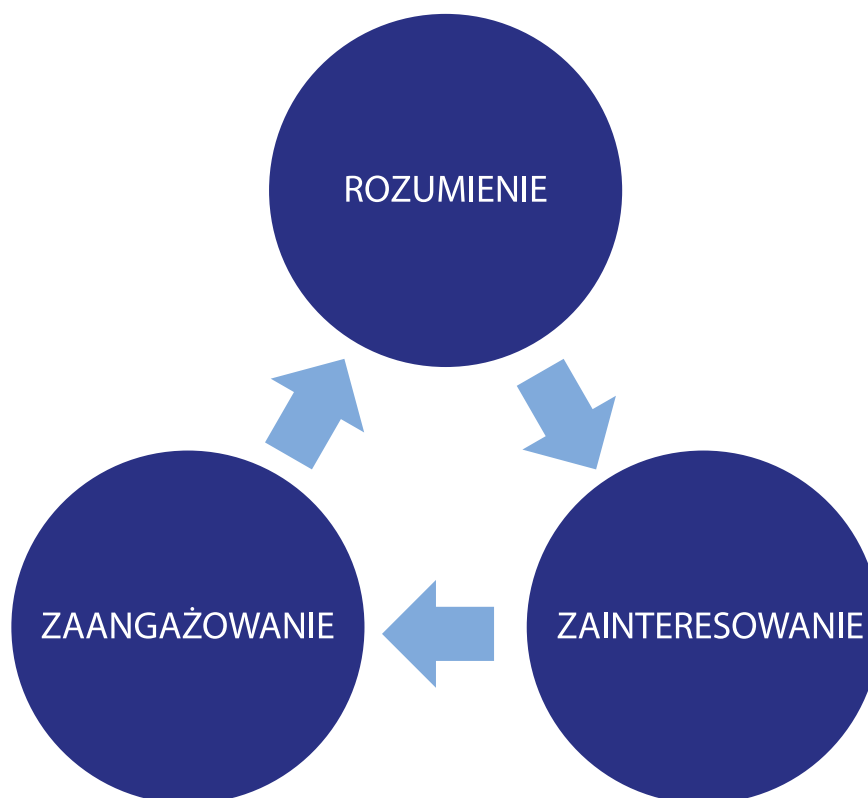
Schemat 3. Warunki zaangażowania obywatelskiego

Wymagania ogólne – cele kształcenia podstawy programowej w zakresie przedmiotu edukacja obywatelska dotyczą trzech obszarów: rozumienia sfery publicznej, zainteresowania sprawami publicznymi oraz zaangażowania obywatelskiego.

Zgodnie z założeniami przedmiotu znajomość podstaw funkcjonowania demokratycznego społeczeństwa oraz rozumienie najważniejszych dotyczących go zjawisk pozwalają rozwijać zainteresowanie nimi i wyrabiać sobie własne opinie w tych sprawach, co z kolei prowadzi do świadomego i odpowiedzialnego zaangażowania obywatelskiego.

Schemat 4. Wzajemne zależności rozumienia, zainteresowania i zaangażowania

Cele przedmiotu edukacja obywatelska zostały sformułowane w sposób następujący:

1. Cel – rozumienie sfery publicznej

Uczeń rozumie najważniejsze zjawiska i procesy społeczne i polityczne, a także zasady nimi rządzące, poddaje je samodzielnej analizie i ocenie, wykorzystując również perspektywę historyczną.

2. Cel – rozumienie oraz poszanowanie wartości i zasad demokracji

Uczeń rozumie podstawowe zasady i mechanizmy demokratycznego państwa prawa, w tym prawa człowieka, które gwarantuje Konstytucja RP, oraz odnosi te prawa do codziennych sytuacji życiowych, poddaje je analizie i ocenie.

3. Cel – zainteresowanie sferą publiczną i posiadanie własnych opinii

Uczeń interesuje się wybranymi obszarami rzeczywistości społeczno-politycznej, formułuje i uzasadnia opinie w sprawach publicznych w oparciu o wartości (własne i społecznie uznane) i sprawdzone informacje.

4. Cel – poszanowanie opinii innych osób

Uczeń rozumie i szanuje perspektywę i opinie innych osób, rozpoznaje kwestie kontrowersyjne lub sporne, prezentuje własne zdanie z szacunkiem do odmiennych opinii i w dialogu poszukuje porozumienia.

5. Cel – zaangażowanie obywatelskie

Uczeń identyfikuje problemy społeczne i poszukuje ich rozwiązań, angażuje się indywidualnie lub we współpracy z innymi w działania na rzecz dobra wspólnego i ojczyzny.

6. Cel – wpływ na władze publiczne i interakcje państwo – obywatel

Uczeń potrafi załatwiać wybrane sprawy urzędowe i podejmować działania w interakcji z państwem; rozumie mechanizmy i formy uczestnictwa obywatelskiego i je odpowiedzialnie wykorzystuje.

Schemat 5. Cele przedmiotu edukacja obywatelska

ROZUMIENIE	ZAINTERESOWANIE	ZAANGAŻOWANIE
rozumienie sfery publicznej	zainteresowanie sferą publiczną i posiadanie własnych opinii	zaangażowanie
rozumienie i poszanowanie wartości i zasad demokracji	poszanowanie opinii innych	wpływ na władze publiczne i interakcje państwo–obywatel

Ponadto treści, umiejętności i sposób nauczania przedmiotu edukacja obywatelska zostały ułożone w taki sposób, aby:

- wzmacniać poczucie **tożsamości i przynależności** młodych ludzi do wspólnoty (rodzinnej, szkolnej, lokalnej i regionalnej, narodowej/państwowej, europejskiej i globalnej), w tym rozbudzać zainteresowanie sprawami wspólnoty,
- rozwijać poczucie indywidualnego **wpływu** uczniów i uczennic na wspólnotę,
- budować poczucie indywidualnej i wspólnej **odpowiedzialności** za kształt wspólnoty,
- dawać uczennicom i uczniom poczucie **własnej skuteczności** w podejmowaniu działań obywatelskich...

...i tym samym budować świadome, odpowiedzialne **zaangażowanie** obywatelskie.

Schemat 6. Założenia procesu budowania zaangażowania obywatelskiego

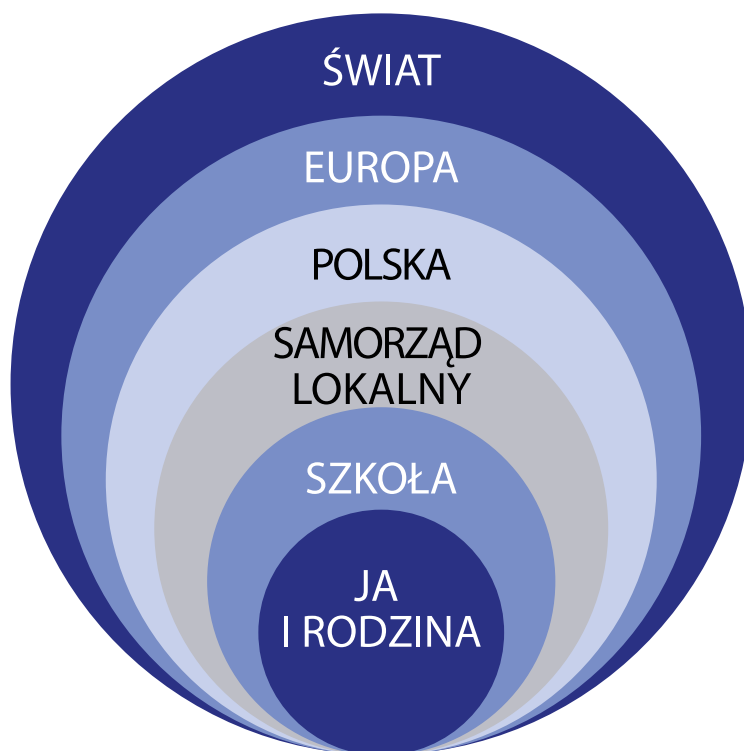

4. Ułożenie treści – kręgi wspólnoty

Łukasz Zamęcki

Struktura podstawy programowej edukacji obywatelskiej nawiązuje do koncepcji kręgów środowiskowych, czyli rozkładu treści nauczania, w których uczeń poznaje najpierw siebie i wspólnoty najbliższe – rodzinę, szkołę, społeczność lokalną i regionalną, dalej wspólnotę narodową i państwo, a na końcu wspólnotę międzynarodową – europejską i globalną. Zalecenia takiej konstrukcji procesu nauczania pojawiały się już w okresie II RP i były z różnym natężeniem obecne w procesie edukacji obywatelskiej w III RP. Ułożenie treści wokół koncepcji kręgów wspólnoty stanowi zatem element łączący formę prezentacji treści w różnych realizowanych dotychczas w Polsce podstawach nauczania obywatelskiego. Przede wszystkim jednak umożliwia poznanie wspólnot na wzór procesu poznania u rozwijającego się dziecka, gdzie pierwsze doświadczenia kontaktu ze światem społecznym zdobywa się dzięki rodzinie i najbliższym społecznościom, a dopiero później uczy się więzi narodowej i ponadnarodowej. Oddziaływanie wychowawcze zmniejsza swoją siłę wpływu wraz z kolejnymi wspólnotami – rodzina ma kluczowe znaczenie w procesie socjalizacji, kolejne kręgi mają znaczenie coraz mniejsze. Jak zauważa Tadeusz Pilch (2003), koncepcja kręgów środowiskowych zawiera obraz rozwoju osobniczego poprzez ciągłe rozszerzanie obszaru poznania. Jednocześnie wcześniejsze wspólnoty pozostają z młodym człowiekiem jako jego bagaż doświadczeń.

Schemat 7. Kręgi wspólnoty – ułożenie treści w podstawie programowej

Bliskie uczniowi grupy i wspólnoty społeczne, w tym rodzinę, może poznawać w dziale pierwszym „Ja i społeczeństwo”. Tam ma możliwość zastanowienia się m.in. nad istotą tożsamości grupowej i rolami społecznymi. W dziale drugim podstawa programowa zachęca ucznia do poznania szkoły jako pierwszej obywatelskiej wspólnoty, w której samodzielnie funkcjonuje, jej znaczenia i zasad

funkcjonowania. Cechy swojej społeczności lokalnej i regionalnej, lokalną i regionalną tożsamość oraz wyzwania stojące przed społecznością może analizować w dziale trzecim. Konstrukcja treści nauczania w postaci kręgów ma dać możliwość między innymi poznania własnej lokalności oraz regionalizmów, na co wielokrotnie zwracali uwagę nauczyciele, wskazując oczekiwania wobec kształcenia społecznego w polskich szkołach. Podkreślenie roli „małych ojczyzn” pełni funkcje kulturowe, może też sprzyjać budowaniu poczucia podmiotowości, zgodnie z założeniem, że funkcjonowanie w kręgu lokalnym może być swoistego rodzaju „szkołą demokracji” dla młodych obywateli.

Kolejnym szczeblem rozwoju ucznia będzie angażowanie się na poziomie narodowym i państwowym. Działy czwarty i piąty podkreślają rolę wspólnoty demokratycznej i przybliżają funkcjonowanie Rzeczypospolitej Polskiej. W tej części młody człowiek zdobywa także podstawową wiedzę i umiejętności w zakresie edukacji prawnej oraz podejmuje analizę wybranych zjawisk i procesów w sferze polityki krajowej.

Rola i znaczenie kolejnych kręgów – np. wspólnoty międzynarodowej – wzrastają dla młodego człowieka dopiero wraz z większą aktywnością społeczną i starszym wiekiem (pierwsze doświadczenia aktywności obywatelskiej młodzież z reguły zdobywa w kręgu lokalnym), dlatego rolę Unii Europejskiej, NATO i procesów globalnych ma możliwość poznać w kolejnych działach. Dział szósty realizuje założenia edukacji europejskiej, koncentruje się na wspólnocie i tożsamości europejskiej oraz miejscu Polski w procesach integracyjnych naszego kontynentu. Z kolei ostatni dział obejmuje edukację globalną – zwraca uwagę na różnorodne powiązania Polski ze światem zewnętrznym, współzależności w systemie globalnym oraz wspólne dla całej ludzkości wyzwania.

5. Jak mądrze korzystać z elastyczności, którą daje przedmiot?

Anna Rabiega

Treści kształcenia w ramach przedmiotu edukacja obywatelska, ujęte w formie wymagań szczegółowych dotyczących wiedzy i umiejętności, podzielono na siedem działów tematycznych. W każdym z nich wyróżniono grupę zagadnień, których realizacja jest obowiązkowa, oraz zagadnienia fakultatywne, co do których swobodę wyboru pozostawiono nauczycielowi. Obowiązkowa jest realizacja przynajmniej jednego wymagania fakultatywnego w każdym z działów (można oczywiście zrealizować ich więcej). Zestawienie liczby wymagań obowiązkowych i fakultatywnych przedstawiono w tabeli poniżej.

Tabela 1. Zestawienie wymagań szczegółowych w podziale na działy

Dział	Liceum ogólnokształcące i technikum		Branżowa szkoła I stopnia	
	Liczba wymagań:			
	obowiązkowych	fakultatywnych	obowiązkowych	fakultatywnych
Dział I. Ja i społeczeństwo	5	7	3	5
Dział II. Szkoła jako wspólnota	3	3	2	3
Dział III. Społeczność lokalna i regionalna	6	5	3	5
Dział IV. Demokracja i prawo	9	6	8	4
Dział V. Polska – władza, świat polityki i sfera publiczna	13	7	8	4
Dział VI. Polska w Europie	4	3	3	2
Dział VII. Świat globalnych zależności	5	6	4	4
Suma:	45	37	31	27

Przykładowo zatem w liceum ogólnokształcącym i technikum w „Dziale I. Ja i społeczeństwo” nauczyciel realizuje pięć wymagań obowiązkowych i przynajmniej jedno – szóste – wybrane spośród siedmiu wymagań fakultatywnych. W branżowej szkole I stopnia w ramach tego działu nauczyciel realizuje trzy wymagania obowiązkowe i jedno – czwarte – wybrane spośród pięciu wymagań fakultatywnych.

Oznacza to, że całym cyklu nauczania nauczyciel w liceum ogólnokształcącym i technikum powinien zrealizować łącznie przynajmniej 52 wymagania, w tym 45 wymagań obowiązkowych i 7 (po jednym z każdego działu) wymagań fakultatywnych (wybranych spośród 37 możliwych), zaś w szkole branżowej I stopnia łącznie przynajmniej 38 wymagań, w tym 31 wymagań obowiązkowych i 7 (po jednym z każdego działu) wymagań fakultatywnych (wybranych spośród 27 możliwych).

Taka liczba wymagań zakładanych do realizacji powinna pozwolić na stworzenie programu nauczania dla liczby godzin przeznaczonej na przedmiot w każdym z typów szkół ponadpodstawowych. Warto podkreślić, że nie zachodzi bezpośrednia zależność: jedno wymaganie – jedna godzina lekcyjna. Niektóre wymagania można połączyć i zrealizować podczas jednej lekcji, na realizację innych potrzeba więcej czasu.

Zważywszy na mnogość i różnorodność wymagań fakultatywnych, można spodziewać się, że nie wszystkie zostaną omówione w przygotowanych przez wydawców podręcznikach. Warto więc, dokonując wyboru wymagań fakultatywnych do realizacji, kierować się nie tylko zawartością podręczników, a sięgnąć bezpośrednio do podstawy programowej, co znacznie poszerzy nam spektrum takiego wyboru. Pamiętajmy też, że nie tylko wydawcy podręczników tworzą materiały przydatne w realizacji podstawy programowej – nauczyciele mogą również posilkować się materiałami przygotowanymi przez inne instytucje – lokalne i ogólnopolskie organizacje społeczne, uczelnie czy urzędy publiczne, które ekspercko zajmują się poszczególnymi tematami.

Ostateczna decyzja dotycząca wyboru realizowanych wymagań fakultatywnych należy do nauczyciela. Podejmując taką decyzję, powinien uwzględnić:

- własne preferencje i obszary, w których czuje się najbardziej kompetentny,
- zainteresowania i możliwości swoich uczniów,
- możliwość współpracy z innymi nauczycielami w szkole (np. nauczycielami przedmiotów pokrewnych, opiekunem samorządu uczniowskiego),
- tradycyjnie organizowane w szkole uroczystości i wydarzenia,
- typ i profil szkoły,
- wielkość i charakter miejscowości, w której się znajduje, oraz jej zasoby i wyzwania, z którymi się mierzy,
- perspektywy uzyskania wsparcia od rozmaitych pozaszkolnych podmiotów (np. organizacji pozarządowych, organów władzy samorządowej, muzeów),
- uwarunkowania wynikające z bieżących wydarzeń społeczno-politycznych.

Idealnie, by wybór wymagań fakultatywnych był wypadkową wszystkich tych czynników, a przede wszystkim konsensusem pomiędzy nauczycielem i jego uczniami. Już na tym etapie bowiem warto kształtować u młodych ludzi poczucie sprawstwa i odpowiedzialności – w tym wypadku w odniesieniu do własnej edukacji.

Treści kształcenia w ramach edukacji obywatelskiej odzwierciedlają sześć kręgów wspólnot, w których funkcjonuje uczeń. Zasadne wydaje się, by podstawę programową realizować, zaczynając od wspólnot najbliższych uczniowi, czyli rodziny i szkoły, i stopniowo ją poszerzać aż do wspólnoty międzynarodowej. Układ działów tematycznych podstawy programowej przewiduje taką właśnie

kolejność. Jednak i w tym zakresie jest możliwa elastyczność – w zależności od potrzeb nauczyciel może zdecydować o innej niż zaproponowana kolejności omawiania działów tematycznych.

Jak zatem widać, pomimo ustalenia pewnego trzonu koniecznych do realizacji wymagań obowiązkowych, podstawa programowa przedmiotu edukacja obywatelska pozostawia nauczycielowi i uczniom znaczną swobodę – zarówno w odniesieniu do wyboru realizowanych wymagań fakultatywnych, jak i kolejności omawiania poszczególnych działów tematycznych. Mądre korzystanie z tej elastyczności daje szansę na stworzenie programu nauczania optymalnego z punktu widzenia zarówno nauczyciela, jak i jego uczniów.

6. Jak wprowadzać perspektywę historyczną w nauczaniu edukacji obywatelskiej?

Marcin Zaremba

„Historia to nauczycielka życia” jest nie tylko stwierdzeniem banalnym, lecz także coraz mniej prawdziwym. W zmieniającym się świecie historia nie podpowiada już, jak żyć. Znajomość fascynującej historii naszej epoki jest jednak nadal konieczna, jeśli mamy zrozumieć samych siebie i dotrzeć do rozwiązań, które nie okażą się pozorne. Znajomość historii zaspokaja ciekawość ludzkiego doświadczenia. Choć złudzeniem byłoby twierdzenie, że zdaniem „Kościuszko wielkim Polakiem był” można kogokolwiek nauczyć patriotyzmu, to jednak nowoczesną, obywatelską, otwartą na innych miłość do ojczyzny można najlepiej pokazać na przykładzie historycznym.

Historia jest uporządkowanym badaniem przeszłości, pozwala widzieć rzeczywistość w „długim trwaniu”, podsuwa konteksty, ćwiczy umiejętność analizy zjawisk i procesów. Trudno bez niej wyobrazić sobie nowoczesną edukację obywatelską – i to nie jest już banał. Jak zatem wprowadzać perspektywę historyczną w nauczaniu edukacji obywatelskiej?

1. Nie zastępować edukacji obywatelskiej historią

Pierwszy postulat to nie przeciążać uczniów historią. Wielu nauczycieli przedmiotu jest historykami i w ich przypadku sięganie po przykład historyczny będzie czymś naturalnym. Lekcje edukacji obywatelskiej nie powinny jednak przekształcać się mimochodem w lekcje historii. Uczniowie muszą dostrzegać autonomię obu przedmiotów, uczyć się czegoś nowego, dlatego współczesność, teraźniejszość powinny być na pierwszym planie.

2. Pokazywać historyczne uwarunkowania działania wspólnot, zjawisk, procesów (jak w przypadku narodu)

Historia tworzy naród. Już Hegel twierdził, że nowy twór polityczny – naród – jest ucieleśnieniem ludzkich dążeń, a zatem powinno się poszukiwać sensu jego powstania. Dziś potrafimy wskazać w nim nieciągłości i rolę przypadku w narodowej historii. Nowoczesna świadomość narodowa, mimo wielu wcześniejszych zapowiedzi, ukształtowała się w warstwach ludowych dopiero w czasie II wojny światowej.

3. Sięgać do przykładów historycznych, by wzmacniać mądrze rozumianą dumę narodową czy dumę z poczucia przynależności do wspólnoty

Duma narodowa jest czymś pozytywnym, ponieważ scala wspólnotę i operuje mitami, które podsuwają pozytywne wzorce obywatelskie. W kategoriach dumy można opowiadać o „Solidarności” – rewolucji, która doprowadziła Polaków do wolności, demokracji, całościowej zmiany systemowej. Ważnym elementem nauczania edukacji obywatelskiej jest kształcenie sprawczości, aktywizmu

obywatelskiego i gotowości do obrony wartości demokratycznych. Przykłady Komitetu Obrony Robotników, NSZZ „Solidarności”, podziemia solidarnościowego lat 80. dowodzą, że polityką małych kroków, walki o prawa obywatelskie i pracownicze metodą bez przemocy można osiągnąć bardzo wiele. Rewolucja „Solidarności” była pokojowa, podobnie jak wiele tzw. kolorowych rewolucji. Na lekcjach można ją porównać z innymi, zwykle krwawymi wcześniejszymi buntami i protestami.

Dumą możemy odczuwać również z transformacji ustrojowej, społecznej, gospodarczej po 1989 roku. To prawda, że zwłaszcza jej część gospodarcza bywa oceniana różnie, czasami bardzo krytycznie (bezrobocie to doskonały temat do dyskusji). Warto jednak zwracać uwagę, że Polakom naprawdę wiele się udało, szczególnie jeśli weźmiemy pod uwagę dokonany postęp cywilizacyjny, rozwój gospodarki wyrażony przez wielkość produktu krajowego brutto i bogacenie się społeczeństwa.

4. Wykorzystywać przykłady historyczne do obrazowania kontrowersyjnych zjawisk i procesów

Kiedy warto wprowadzać przykłady historyczne? Zwłaszcza wówczas, kiedy nie możemy z różnych powodów posłużyć się współczesnymi, bo te są nadal zbyt kontrowersyjne, dzielą społeczeństwo, a nauczyciela narażają na zarzut braku neutralności. Czym jest autorytaryzm, jakie niesie zagrożenia dla wspólnoty narodowej – można pokazać na przykładzie reżimu sanacyjnego. Na czym polega łamanie prawa bądź „tylko” jego naginanie – świetnie można zobrazować przykładem „carowania” (Stanisław Car, minister sprawiedliwości w II RP), które polegało m.in. na czasowym zawieszeniu zasady nieusuwalności sędziów. Podobnie historyczne mogą być przykłady korupcji politycznej. Historie III Rzeszy, PRL dostarczają nam również wiele materiału na temat mechanizmów i treści propagandy.

5. Wykorzystywać wiedzę o procesach z historii najnowszej, by pogłębić rozumienie tego, co dzieje się obecnie w sferze publicznej

Historia to dzieje systemów politycznych. Ich omawianie nie może się obejść bez przykładów historycznych. Ale historia może nam pomóc w wyjaśnianiu współczesności, czasem jest wręcz do tego niezbędna. Na przykład dzisiejsze rozbieżności polityczne ma swój początek w rozpadzie ruchu „Solidarności” w latach 90. Brutalnej napaści Rosji na Ukrainę również nie da się wytłumaczyć bez cofnięcia się do rozpadu ZSRR.

7. Umiejętności obywatelskie, czyli edukacja obywatelska w działaniu

Olga Napiontek

Edukacja obywatelska ma być praktyczna, dlatego tak ważna jest rola nauczycieli i nauczycielek, którzy stworzą uczniom i uczennicom przestrzeń do podejmowania konkretnych działań obywatelskich. Tylko przecież „robiąc”, wykonując konkretne aktywności obywatelskie młodzi ludzie mają szansę nabyć i rozwinąć swoje umiejętności.

Dlatego tak istotne jest, by uczniowie w ramach przedmiotu edukacja obywatelska podejmowali rzeczywiste (zawsze na miarę swoich możliwości) działania obywatelskie, a nie w formie ćwiczeń. Jeśli piszą pismo do wójta, to do wójta swojej gminy, jeśli tworzą petycję, to w ważnej dla nich sprawie i upubliczniają ją w zgodny z prawem sposób. Te realnie wykonane działania, poddane refleksji wspólnie z nauczycielami, będą źródłem doświadczenia roli obywatela, a w efekcie pozwolą zdobyć niezbędne umiejętności i pewność siebie.

W podstawie programowej edukacji obywatelskiej precyzyjnie określono 6 umiejętności obywatelskich, które w toku nauki powinni zdobyć młodzi ludzie.

Umiejętność 1. Poszukiwanie, weryfikowanie i krytyczne analizowanie informacji na tematy społeczne i polityczne

Interesowanie się sprawami publicznymi na poziomie od szkolnego, przez lokalny, aż po kolejne kręgi wspólnoty jest podstawą zaangażowania obywatelskiego. Dlatego tak ważne jest stworzenie okazji do rozbudzania oraz pogłębiania zaciekania sprawami wspólnymi.

Tę umiejętność warto umacniać w praktyce poprzez umożliwienie uczniom i uczennicom podejmowania m.in. następujących aktywności:

- samodzielnego wyszukiwania informacji z różnorodnych źródeł jako punkt wyjścia do omawiania treści,
- wspólnego analizowania źródła informacji, ocenę kontekstu, intencji autorów oraz ogólnie wiarygodności informacji,
- identyfikowania przykładów dezinformacji oraz analizowania intencji autorów dezinformacji,
- odróżniania faktów i opinii w tekstach poruszających tematy społeczne i polityczne,
- mapowania różnorodnych źródeł i kanałów informacji, oceniania ich przydatności i wiarygodności.

Umiejętność 2. Określanie własnego zdania na podstawie danych, wartości i potrzeb, a także jego wyrażanie oraz poparcie go argumentami

Posiadanie własnej opinii w sprawach publicznych jest kluczowe, by się zaangażować, dokonać wyboru właściwych rozwiązań. Wyrażanie własnej opinii wraz z uzasadnieniem i przyjmowaniem faktu, że słuchający nie musi jej podzielać, to kolejne niezbędne umiejętności obywatelskie. Dlatego zachęcamy, by uczniowie i uczennice doskonalili je m.in. poprzez:

- jak najczęstszą refleksję, zadawanie pytań, swobodne poszukiwanie własnego stanowiska wobec ważnych dla nich kwestii publicznych,
- formułowanie własnej opinii na temat poruszanych problemów, bazujących na danych, doświadczeniach własnych, wartościach i priorytetach życiowych,
- wyrażania opinii i refleksji na forum oraz jednocześnie słuchania z ciekawością,
- ćwiczenia w argumentowaniu swoich opinii i uzasadniania ich poprzez odwołanie do wartości, potrzeb i danych,
- zapoznawanie się z różnymi opiniami na dany temat oraz analizowanie argumentów przytoczonych na ich poparcie,
- ćwiczenia proponowania różnych rozstrzygnięć w analizowanych sprawach zależnie od perspektywy (np. przedsiębiorca – pracownik, konserwatysta – liberał, rodzice – bezdzietni itp.).

Nauczyciel i nauczycielka mają tu do odegrania ogromną rolę, jeśli chodzi o modelowanie zainteresowania punktem widzenia ucznia. Ważnym warunkiem wyrażenia na głos opinii jest przekonanie, że zostanie się życzliwie wysłuchanym.

Umiejętność 3. Prowadzenie z szacunkiem dla innych dialogu w kwestiach spornych

Ważne jest budowanie w uczniach i uczennicach poczucia akceptacji dla faktu, że nasi współobywatele kierują się różnymi wartościami, mają różne potrzeby i jednocześnie we wspólnych sprawach konieczne jest prowadzenie dialogu zgodnie z zasadami sprzyjającymi budowaniu wspólnoty, a nie polaryzacji.

Dajmy uczniom i uczennicom szansę na:

- proponowanie tematów, które według nich są ważne i warte rozmowy,
- wspólne ustalanie zasad dobrego dialogu i dyskusji, tak by każdy mógł wyrazić opinię, był wysłuchany, czuł się bezpiecznie itp.; następnie na przeglądanie, ulepszanie zasad tak, by były pomocne,
- częste dyskutowanie, wymianę opinii na temat aktualnych spraw w debacie publicznej,

- organizowanie debat, spotkań dialogowych z udziałem zaproszonych gości, prezentujących różne spojrzenia na ważny dla uczniów temat,
- udział w spotkaniach, podczas których dyskutowane są kwestie ważne dla społeczności lokalnych (np.: podczas sesji rady gminy/miasta, np.: prezentacji raportu o stanie gminy; debatach przygotowywanych przez organizacje społeczne),
- udział w dyskusjach i spotkaniach dialogowych organizowanych przez instytucje publiczne (biblioteki publiczne) czy organizacje społeczne i dotyczących tematów ważnych dla uczniów i uczennic.

Umiejętność 4. Podejmowanie działań na rzecz rozwiązania wybranych problemów społecznych polegających na:

- 1. identyfikowaniu i analizowaniu problemów społecznych w wybranym obszarze;**
- 2. formułowaniu propozycji rozwiązań problemów społecznych i realizacji działań (samodzielnie lub zespołowo) nakierowanych na ich rozwiązanie lub wpływaniu na władze publiczne, aby osiągnąć ten cel.**

Podejmowanie konkretnych działań obywatelskich jest esencją demokracji partycypacyjnej. Oznacza bowiem, że obywatele troszczą się o wspólnotę, biorą za nią odpowiedzialność. Stwórzmy w ramach edukacji obywatelskiej okazje, by uczennice i uczniowie m.in.:

- wskazywali ważne sprawy do załatwienia w szkole, społeczności lokalnej i szerszych kręgach – każdy z nas angażuje się chętniej, gdy temat nie jest mu obojętny,
- samodzielnie wybrali spośród różnorodnych narzędzi partycypacji i aktywności obywatelskiej te, których są gotowi spróbować, m.in.:
 - złożenie projektu do budżetu obywatelskiego,
 - zaproponowanie działania finansowanego w ramach funduszu sołeckiego,
 - głosowanie w budżecie obywatelskim;
- stworzyli plan działania oddolnego w grupie lub indywidualnie (projekt społeczny),
- podjęli działanie w skali, która jest odpowiednia dla uczniów i uczennic, i poddali refleksji wynik działania,
- zaangażowali się w odpowiedni dla siebie sposób w działania organizacji społecznej, by przyczynić się na miarę swoich możliwości do rozwiązania problemu.

Rozwojowi tej umiejętności służą działania obywatelskie i projekty opisane w rozdziałach 10 i 11, warto jednak kształcić ją i rozwijać także przy realizacji pozostałych wymagań szczegółowych, choćby

zadając uczniom pytania, co według nich jest największym problemem różnych grup i wspólnot, w których funkcjonują, i jakie działania należałoby podjąć, by je rozwiązać.

Ważne jest, by uczniowie podjęli jak najwięcej różnorodnych działań samodzielnie bądź jako członkowie różnych grup zadaniowych. Ważnym zadaniem nauczyciela będzie wskazywanie znaczenia, sensu aktywności uczniowskich oraz zadbanie, by większość doświadczeń była dla uczniów ciekawa, pozytywna, wzmacniająca ich poczucie sprawstwa. Tak możemy zbudować w młodym pokoleniu poczucie, że aktywność obywatelska ma sens.

Umiejętność 5. Wpływanie na władze publiczne polegające na:

- 1. świadomym udziale w głosowaniu lub wyborze przedstawicieli;**
- 2. umiejętności wpływanie na władze publiczne przez dialog z ich organami;**
- 3. umiejętności wpływanie na władze publiczne przez formy protestu dopuszczone w porządku demokratycznym.**

Demokracja jest witalna, gdy obywatele korzystają ze swoich praw wyborczych, uczestnicząc w cyklicznych wyborach, ale także gdy są aktywni pomiędzy nimi – nie tylko samodzielnie rozwiązując problemy społeczne w swoim otoczeniu, ale także skutecznie wpływając na władze publiczne, by odpowiadały na ich potrzeby. Żeby to czynić, uczniowie i uczennice potrzebują odpowiednich umiejętności, które wzmocnią dzięki m.in. następującym doświadczeniom:

- jeśli organizowane są wybory przedstawicieli do samorządu uczniowskiego klasowego czy ogólnoszkolnego, to uczniowie i uczennice dyskutują nad wspólnymi sprawami szkolnymi, które są dla nich aktualnie ważne; zastanawiają się, czego oczekują od przedstawicieli i jaki powinien być ich profil; każdy uczeń ma okazję wziąć udział w głosowaniu,
- jeśli w danym roku szkolnym odbywają się wybory, uczniowie analizują programy kandydatów, ugrupowań oraz podejmują refleksję o tym, która osoba czy które ugrupowanie najlepiej ich reprezentuje; wypełniają także karty do głosowania, osławając tę najbardziej oczywistą aktywność wyborczą,
- rozmawiają z przedstawicielem wybranym w wyborach – radnym, młodzieżowym radnym, posłem czy europosem o problemie, który ich niepokoi, i o możliwych rozwiązaniach,
- piszą petycję, upubliczniają ją, zbierają podpisy i przekazują odpowiednim instytucjom,
- biorą udział w konsultacjach społecznych na poziomie lokalnym, państwowym lub europejskim,
- uczestniczą w wybranej przez nich, zgodnej z prawem formie protestu, gdy organy czy instytucje państwa podejmują działania niezgodne z prawem lub interesem publicznym.

Umiejętność 6. Załatwianie podstawowych spraw urzędowych i ochrona własnych praw w relacji z państwem

Ważne jest, by uczniowie i uczennice zyskali umiejętności niezbędne do identyfikacji przysługujących im uprawnień, korzystania z nich oraz reagowania w sytuacji ich naruszeń. Te umiejętności rozwiną, gdy będą mieć okazję m.in. do:

- wypełniania odpowiednich formularzy pozwalających doświadczyć załatwiania konkretnej sprawy w urzędzie, poznając jego procedury,
- napisania pisma (także skargi lub wniosku) do odpowiedniego urzędu w ważnej dla siebie i społeczności sprawie oraz przeanalizowania otrzymanej odpowiedzi,
- wyszukiwania i analizowania aktów prawnych, zawierających przysługujące uczniom prawa na poziomie szkoły (statut, regulamin działania samorządu uczniowskiego, inne regulaminy), państwa (m.in. Konstytucja, kodeksy), Unii Europejskiej,
- dyskusowania i formułowania propozycji zmian w regułach obowiązujących na terenie szkoły,
- skorzystania z procedur przysługujących obywatelom w sytuacji naruszenia lub nierealizowania praw poprzez interwencję we właściwym organie lub instytucji,
- użycia procedur dostępu do informacji publicznej.

8. Wymagania szczegółowe w zakresie wiedzy i umiejętności – konstrukcja i specyfika

Olga Wasilewska

Podstawa programowa edukacji obywatelskiej obejmuje siedem działów. Oprócz nazwy, dla każdego z działów formułuje **pytanie wiodące**, które powinno organizować proces uczenia się i nauczania poprzez nakierowanie na kwestię kluczową z perspektywy poszczególnych obszarów. Warto, by pytanie to towarzyszyło nauczycielowi i uczniom w trakcie pracy nad danym działem. Może ono też stanowić swojego rodzaju klamrę – pytanie, od którego zaczyna się praca nad danym obszarem i do którego wraca się na koniec.

Do każdego z działów przypisano szereg **wymagań szczegółowych dotyczących wiedzy i umiejętności**. W porównaniu z podstawą programową dla przedmiotu historia i teraźniejszość, czy wcześniej obowiązującego przedmiotu wiedza o społeczeństwie w zakresie podstawowym, liczba wymagań szczegółowych została znacząco ograniczona¹, chociaż – jak będzie dalej mowa – sposób sformułowania wymagań jest też inny. Zmniejszenie liczby wymagań szczegółowych jest odpowiedzią na postulaty różnych środowisk i ma szczególne znaczenie w kontekście czasu potrzebnego na realizację działań obywatelskich i projektu edukacyjnego.

Wymagania szczegółowe w podstawie programowej przedmiotu edukacja obywatelska różnią się od stosowanych we wcześniejszych podstawach programowych w tym obszarze, zarówno pod względem sposobu ich przedstawienia, jak i ich konstrukcji. Poniżej przedstawiono najważniejsze z różnic, które zarazem stanowią istotne wyróżniki tej podstawy programowej.

1. Powiązanie każdego z wymagań szczegółowych z celami kształcenia – wymaganiami ogólnymi i umiejętnościami, które ma kształtować przedmiot

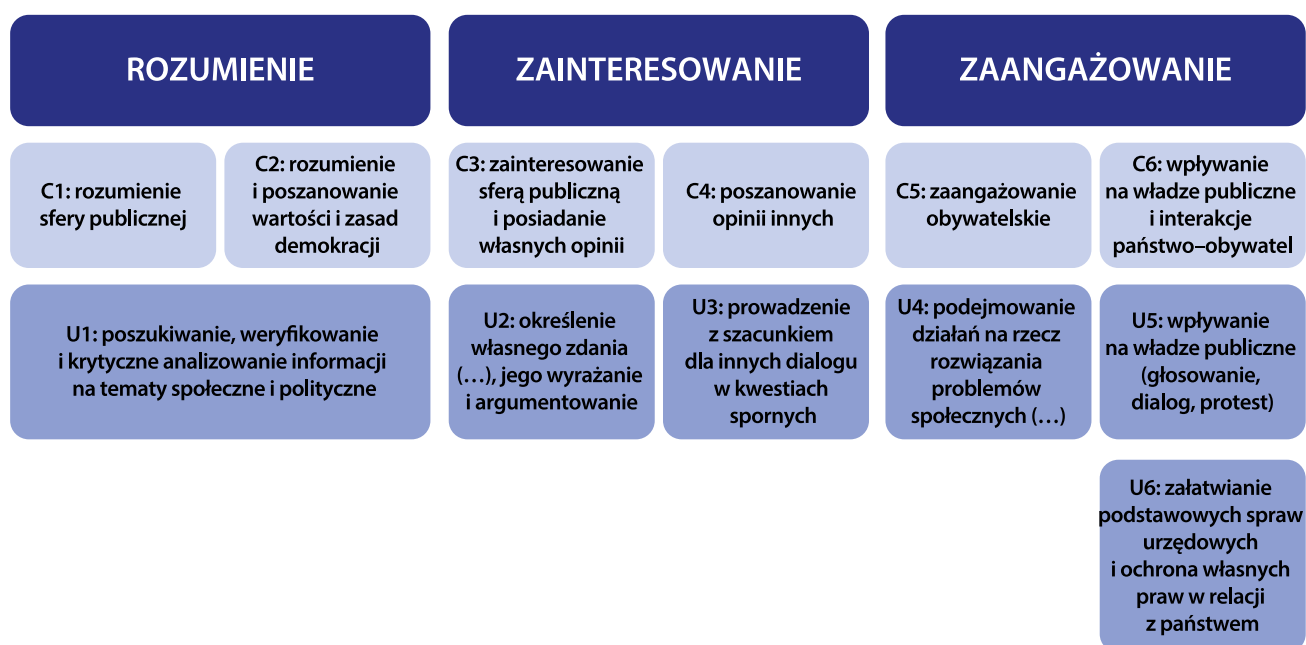
Wymagania szczegółowe w zakresie wiedzy i umiejętności przedstawione są w tabeli. Każde z wymagań szczegółowych przypisane jest (poprzez oznaczenie symbolem „X”):

- do **celów kształcenia**, których dotyczy – co ma pomóc zapobiec sytuacji, w której ogólne cele kształcenia nie przekładają się na cele szczegółowe i pozostają jedynie w sferze słusznych założeń, ale oderwanych od realizowanych treści,
- do **umiejętności**, które w ramach tego wymagania uczniowie mają nabywać – co ma pozwolić na odpowiednie wydobywanie i wyróżnienie poziomu umiejętności obok treści przedmiotowych.

¹ Przedmiot historia i teraźniejszość ma 127 wymagań szczegółowych w 7 działach dla liceum ogólnokształcącego i technikum (trzy godziny w cyklu kształcenia), 46 wymagań szczegółowych w 7 działach dla branżowej szkoły I stopnia (jedna godzina w cyklu kształcenia). Przedmiot wiedza o społeczeństwie w zakresie podstawowym ma 64 wymagania szczegółowe w 7 działach dla liceum ogólnokształcącego i technikum (dwie godziny cyklu kształcenia) oraz 39 wymagań w 6 działach dla branżowej szkoły I stopnia (jedna godzina w cyklu kształcenia).

W podstawie programowej wyróżniono sześć celów kształcenia i powiązanych z nimi sześć umiejętności (zob. schemat 1). Przy czym nie jest to proste powiązanie: cel kształcenia – umiejętność. Warto zauważyć, że umiejętność 1. (poszukiwanie, weryfikowanie i krytyczne analizowanie informacji na tematy społeczne i polityczne) odnosi się do dwóch pierwszych celów kształcenia (cel 1. rozumienie sfery publicznej, cel 2. rozumienie oraz poszanowanie wartości i zasad demokracji). Zarazem z celem 6. (wpływanie na władze publiczne i interakcje państwo–obywatel) wiążą się aż dwie umiejętności (umiejętność 5. wpływanie na władze publiczne [...] i umiejętność 6. załatwianie podstawowych spraw urzędowych i ochrona własnych praw w relacji z państwem).

Schemat 8. Cele kształcenia i umiejętności w podstawie programowej

Poszczególne wymagania szczegółowe różnią się pod względem liczby celów, z którymi się wiążą, i umiejętności, które mają realizować. Przykładowo wymaganie 1. z działu VII w podstawie dla liceum i technikum odnosi się wyłącznie do celu 1. i umiejętności 1. (zob. schemat 2). Natomiast wymaganie 1. z działu III odnosi się do celów 1., 3. i 4., a także umiejętności 1., 2. i 3. (zob. schemat 3).

Schemat 9. Dział VII, wymaganie 1. w podstawie programowej dla liceum i technikum wraz z oznaczeniem celów i umiejętności

Dział VII. Świat globalnych zależności
Pytanie wiodące: Jak my wpływamy na świat i jak świat wpływa na nas?

Wymagania szczegółowe dotyczące wiedzy i umiejętności. Uczeń:	Cele:					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności:					
	1	2	3	4	5	6
1) identyfikuje polityczne, gospodarcze, finansowe, społeczne i ekologiczne zależności między Polską a resztą świata, oraz analizuje wybrane z nich wskazując ich przyczyny (w tym historyczne) oraz konsekwencje;	X					

Cel 1. rozumienie sfery publicznej. Uczeń rozumie najważniejsze zjawiska i procesy społeczne i polityczne oraz zasady nimi rządzące, poddaje je analizie i ocenie.

Umiejętność 1. Poszukiwanie, weryfikowanie i krytyczne analizowanie informacji na tematy społeczne i polityczne.

Schemat 10. Dział III, wymaganie 1. w podstawie programowej dla liceum i technikum wraz z oznaczeniem celów i umiejętności

Dział III. Społeczność lokalna i regionalna
Pytanie wiodące: Jak budujemy wspólnotę lokalną i regionalną?

Wymagania szczegółowe dotyczące wiedzy i umiejętności. Uczeń:	Cele:					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności:					
	1	2	3	4	5	6
1) identyfikuje i opisuje specyficzne cechy swojej społeczności lokalnej oraz dziedzictwo budujące lokalną tożsamość i lokalny patriotyzm; formułuje opinie i podejmuje dyskusję o najważniejszych wyzwaniach stojących przed społecznością;	X		X	X		

Cel 1.

Cel 3.

Cel 4.

Umiejętność 1.

Umiejętność 2.

Umiejętność 3.

Większość wymagań szczegółowych ma na celu kształtowanie umiejętności 1., a więc poszukiwania, weryfikowania i krytycznego analizowania informacji na tematy społeczne i polityczne, przy czym w przypadku niektórych wymagań wiąże się to z celem 1. (rozumienie sfery publicznej), a w innych z celem 2. (rozumienie oraz poszanowanie wartości i zasad demokracji) lub oboma tymi celami.

Tabelaryczny sposób prezentacji pozwala na analizowanie wymagań szczegółowych z różnych perspektyw:

- spojrzenie od strony treści i poszczególnych działów tematycznych – najbardziej tradycyjne i odpowiadające sposobowi patrzenia na wymagania w dotychczasowych podstawach programowych;
- spojrzenie od strony umiejętności, których wymagania dotyczą – przykładowo szukamy wszystkich wymagań szczegółowych odnoszących się do konkretnej umiejętności (np. dialogu w kwestiach spornych);
- spojrzenie od strony celów – gdy szukamy wymagań kluczowych z perspektywy realizacji danego celu (np. zaangażowania obywatelskiego).

Ostatnie dwa podejścia mogą być szczególnie przydatne, gdy chcemy się skupić na konkretnych celach lub umiejętnościach, np. stanowiących większe wyzwanie dla uczniów lub szczególnie istotnych w danej grupie, także w kontekście wyboru wymagań fakultatywnych.

2. Uwzględnienie w konstrukcji wymagań szczegółowych zarówno treści przedmiotowych, jak i umiejętności

Powiązanie wymagań szczegółowych z umiejętnościami to nie wyłącznie oznaczenia w tabeli.

Wymagania szczegółowe skonstruowane są w taki sposób, aby w większym stopniu niż dotychczas odnosiły się zarówno do treści, jak i do umiejętności.

Przykładowo w wymaganiu 2. z działu VI w podstawie programowej dla liceum i technikum widzimy:

- treści przedmiotowe: „bilans członkostwa Polski w UE”, „swobody jednolitego rynku”, „prawa obywateli UE”,
- odwołania do umiejętności 1. – „ocenia bilans”, a więc krytycznie analizuje informacje na tematy społeczne i polityczne,
- sformułowanie „bierze udział w dyskusji na jego temat” – wskazujące na umiejętność 2. (określanie własnego zdania) i umiejętność 3. (prowadzenie dialogu z szacunkiem dla innych).

Schemat 11. Dział VI, wymaganie 2. w podstawie programowej dla liceum i technikum

	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
2) Ocenia bilans członkostwa Polski w Unii Europejskiej (w tym w zakresie czterech swobód jednolitego rynku oraz praw obywateli Unii Europejskiej) oraz bierze udział w dyskusji na jego temat;	X		X	X		

W wymaganiu 1. z działu II w podstawie programowej dla branżowej szkoły I stopnia widzimy:

- treści przedmiotowe związane z prawami i obowiązkami ucznia i regułami obowiązującymi w szkolnym statucie,
- odwołania do umiejętności 1. – „identyfikuje”, a więc poszukuje informacji na tematy społeczne i polityczne i je weryfikuje – w tym przypadku dotyczy to informacji związanych z prawami i obowiązkami ucznia, regułami obowiązującymi w szkole,
- wskazanie, że uczeń „reaguje” w sytuacji naruszenia reguł, co stanowi umiejętność 4. (podejmowanie działań na rzecz rozwiązania wybranych problemów społecznych) i umiejętność 6. (ochrona własnych praw w relacji z państwem – w tym przypadku reprezentowanym przez szkołę).

Schemat 12. Dział II, wymaganie 1. w podstawie programowej dla branżowej szkoły I stopnia

	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) identyfikuje szkolne reguły określone w statucie oraz prawa i obowiązki uczniowskie, reaguje w sytuacjach naruszenia reguł;	X	X			X	X

Ujęcie w wymaganiach szczegółowych umiejętności oznacza uwzględnienie w nich bardzo praktycznych elementów, jak np. wspomniane reagowanie w sytuacjach naruszenia reguł, reagowanie na przejawy uprzedzeń czy dyskryminacji, stosowanie metod rozwiązywania konfliktów, proponowanie działań w odpowiedzi na określone problemy lub wyzwania, wykorzystywanie różnych form aktywności obywatelskiej, w tym związanych z dostępem do informacji publicznej, także wypełnianie formularzy lub wniosków urzędowych.

Ma to swoje odzwierciedlenie w stosowanych w wymaganiach czasownikach operacyjnych, jak np. „reaguje”, „stosuje”, „wykorzystuje”, „proponuje”, „wypełnia”, „korzysta”, „angażuje się”. Wśród czasowników można znaleźć także wiele związanych z wyrażaniem własnego zdania i prowadzeniem dialogu: „przedstawia”, „prezentuje”, „formułuje/określa opinię”, „dyskutuje”, które nawiązują do umiejętności 2. (formułowanie opinii) i 3. (podejmowanie dialogu).

Warto zwrócić uwagę, że stosowane w ramach wymagań szczegółowych czasowniki operacyjne odnoszą się do różnych poziomów i operacji poznawczych².

Tabela 2. Efekty kształcenia zgodnie ze zrewidowaną taksonomią Blooma wraz z przykładowymi czasownikami operacyjnymi

Kategorie efektów kształcenia	Przykładowe czasowniki operacyjne stosowane w podstawie programowej
Tworzenie	formułuje, dyskutuje, proponuje
Ocenianie	ocenia, weryfikuje, uzasadnia, argumentuje
Analizowanie	analizuje, rozważa, diagnozuje
Zastosowanie	wykorzystuje, stosuje, korzysta
Rozumienie	wyjaśnia, przedstawia, porównuje, charakteryzuje
Pamiętanie	identyfikuje, wskazuje, opisuje, rozpoznaje

Dotyczy to poziomów związanych zarówno z pamiętaniem czy rozumieniem (przede wszystkim: identyfikuje, wskazuje, wyjaśnia, przedstawia), jak i ze stosowaniem analizowaniem, ocenianiem i tworzeniem (przede wszystkim: wykorzystuje, analizuje, ocenia, weryfikuje, formułuje, dyskutuje). Przy czym w podstawie programowej szczególny nacisk został położony na procesy i umiejętności związane z tą drugą grupą.

² Por. taksonomia Blooma i zrewidowana taksonomia Blooma (Bloom, 1956; Anderson, Krathwohl i in., 2001).

9. Rekomendowane metody nauczania

Anna Rabiega

Edukacja obywatelska jest przedmiotem praktycznym, którego celem jest przygotowanie do świadomego i odpowiedzialnego zaangażowania obywatelskiego uczniów i uczennic w społeczeństwie demokratycznym, dlatego nauczyciel powinien stosować przede wszystkim metody nauczania o charakterze aktywizującym. Preferencja metod aktywizujących podyktowana jest również dążeniem do zwiększania zaangażowania uczniów w proces uczenia się i przejmowanie za niego odpowiedzialności, a także koniecznością realizacji efektów kształcenia obejmujących umiejętność wyjaśniania przez ucznia określonych zjawisk, formułowanie opinii, dyskutowanie stanowisk, analizowanie, argumentowanie i podejmowanie działań.

Metod podawczych powinno się używać uzupełniając tam, gdzie są one konieczne, czyli do wprowadzenia uczniów w nowy temat, wyjaśnienia nowych pojęć lub wprowadzenia elementów wiedzy proceduralnej. Jednocześnie warto unikać klasycznej formy wykładu, a w sytuacjach wymagających wprowadzenia uczniów w zagadnienia dla nich nowe, stosować zamiast wykładu rozmowę nauczającą, tym samym aktywizując uczniów i próbując odnieść się do posiadanej już przez nich wiedzy, choćby potocznej i niepełnej.

Wśród aktywizujących metod nauczania i technik pracy szczególnie polecamy metody o charakterze decyzyjnym oraz metody kształtujące umiejętności społeczne, twórczego myślenia i rozwiązywania problemów: burzę mózgów, metaplan, drzewo decyzyjne, analizę SWOT, WebQuest, różne formy debat i dyskusji (debatę „za” i „przeciw”, debatę oksfordzką, dyskusję panelową, dyskusję plenarną), metodę studiów przypadku, symulację, odgrywanie ról i dramę.

Szczególne miejsce w nauczaniu edukacji obywatelskiej zajmuje projekt edukacyjny, którego realizacja przez uczniów jest obowiązkowym elementem procesu dydaktycznego, dlatego zagadnieniu temu poświęcony został osobny rozdział niniejszego przewodnika (por. rozdział 11). Poniżej natomiast można znaleźć krótki opis pozostałych rekomendowanych metod aktywizujących oraz przykłady ich zastosowania w realizacji wymagań szczegółowych podstawy programowej.

Burza mózgów

Znana jest również jako „giełda pomysłów” – angażuje wszystkich uczniów. Ważne, by zapewnić im możliwość nieskrępowanej wypowiedzi. Wszystkie pomysły zapisywane są na tablicy, a dopiero po ich zebraniu – analizowane i selekcjonowane pod kątem przydatności do rozwiązania problemu.

Do zastosowania między innymi przy realizacji następujących wymagań szczegółowych:

- wyjaśnia, czym jest patriotyzm (dział I);
- identyfikuje różne grupy społeczne i wspólnoty (dział I);
- diagnozuje problemy i potrzeby społeczności szkolnej (dział II);
- identyfikuje najważniejsze problemy globalne (dział VII).

Metaplan

Metaplan to graficzna forma zbadania problemu i wspólnego poszukiwania optymalnego rozwiązania, pozwalająca na krytyczną analizę faktów, formułowanie sądów i opinii. Uczniowie odpowiadają na pytania „Jak jest/było?“, „Jak być powinno?“, „Dlaczego nie jest tak, jak być powinno?“ i formułują wnioski odnośnie do koniecznych do podjęcia działań.

Do zastosowania między innymi przy realizacji następujących wymagań szczegółowych:

- rozważa, co to znaczy być dobrym obywatelem (w przeszłości i obecnie) (dział I);
- analizuje mechanizmy włączania uczniów w decydowanie o sprawach szkoły (dział II);
- wyjaśnia przyczyny i konsekwencje kryzysu klimatycznego (dział VII);
- analizuje globalne i lokalne inicjatywy na rzecz powstrzymania zmian klimatu i wskazuje działania, które mogą podjąć obywatele (dział VII).

Drzewo decyzyjne

Drzewo decyzyjne jest graficznym zapisem analizy problemu. Pozwala sformułować problem, określić najistotniejsze dla podejmującego decyzję cele i wartości, możliwe rozwiązania oraz ich pozytywne i negatywne skutki oraz podjąć decyzję z pełną świadomością jej skutków.

Do zastosowania między innymi przy realizacji następujących wymagań szczegółowych:

- na wybranych przykładach analizuje wpływ swoich codziennych, indywidualnych wyborów na otoczenie, w tym środowisko przyrodnicze, i innych ludzi (dział I);
- zbiera informacje na temat wybranego wyzwania społecznego istotnego dla młodego pokolenia, formułuje opinię i podejmuje dyskusję na temat możliwych działań w danym obszarze (dział I);
- formułuje opinie i podejmuje dyskusję o najważniejszych wyzwaniach stojących przed społecznością lokalną (dział III);
- analizuje i ocenia polityczne, społeczne, ekonomiczne i obyczajowe konsekwencje autokratycznych sposobów rządzenia dla jednostki (dział IV).

Analiza SWOT

Uczniowie ustalają mocne i słabe strony (organizacji, inicjatywy, własnej miejscowości) oraz szanse i zagrożenia (dotyczące przyszłości, płynące z otoczenia). Prostota schematu ułatwia rozważenie nawet bardzo skomplikowanych zagadnień. Można zrealizować go w pełnej wersji lub skupić się tylko na mocnych i słabych stronach albo na szansach i zagrożeniach.

Do zastosowania między innymi przy realizacji następujących wymagań szczegółowych:

- porównuje demokrację większościową i konstytucyjną (dział IV);
- rozważa dylematy dotyczące pogłębiania i poszerzania integracji europejskiej (dział VI);
- na wybranych przykładach analizuje wpływ korporacji międzynarodowych na życie społeczne i gospodarcze oraz środowisko (dział VII);
- wyjaśnia czynniki wpływające na bezpieczeństwo międzynarodowe i bezpieczeństwo Polski, w tym rolę NATO i ONZ (dział VII).

WebQuest

Uczniowie poszukują potrzebnych informacji w internecie, co pozwala wykorzystać ich zainteresowanie tym źródłem, a jednocześnie ukierunkować je w odpowiedni sposób – na wykorzystanie zasobów sieci w procesie nauczania, a nie tylko jako źródła rozrywki. Zarówno przygotowywana przez nauczyciela instrukcja (obejmująca: wprowadzenie, opis zadania stawianego uczniowi lub grupie uczniów, kolejnych kroków, jakie powinni podejmować, wykaz źródeł, które warto wykorzystać, kryteria oceny realizacji zadania oraz konkluzję zachęcającą uczniów do działania), jak i efekt uczniowskich wysiłków publikowane są w internecie (np. w formie bloga). Dzięki tej metodzie uczniowie rozwijają umiejętności ukierunkowanego poszukiwania informacji, poddawania ich krytycznej analizie i ewaluacji oraz rozwiązywania problemów. Metoda rozwija również myślenie twórcze i umiejętność współpracy w zespole.

Do zastosowania między innymi przy realizacji następujących wymagań szczegółowych:

- wyszukuje żyjących współcześnie lub historycznych patriotów lokalnych, osoby ważne dla lokalnej społeczności (dział III);
- wyszukuje aktualne informacje o pracach rady gminy lub miasta (dział III);
- wskazuje główne różnice programowe pomiędzy partiami politycznymi znajdującymi się w parlamencie RP (dział V);
- identyfikuje przykłady manipulacji i dezinformacji oraz fałszywe informacje; potrafi je weryfikować (dział V).

Debata „za” i „przeciw”

Debata „za” i „przeciw” dobrze sprawdzi się przy omawianiu tematów kontrowersyjnych. Podział uczniów na dwie grupy nie musi przebiegać według ich rzeczywistych poglądów – warto, by spróbowali znaleźć i zrozumieć argumenty przemawiające przeciwko ich własnej opinii. Należy zadbać o jednakowy czas na wypowiedź każdej grupy. Jako podsumowanie debaty można przeprowadzić badanie opinii uczniów w formie tajnego głosowania. Można także takie głosowanie przeprowadzić przed rozpoczęciem debaty i porównać jego wyniki z głosowaniem końcowym.

Do zastosowania między innymi przy realizacji następujących wymagań szczegółowych:

- analizuje agadnienia budzące spory w społeczeństwie polskim, formułuje opinię w jednej z kontrowersyjnych kwestii i podejmuje w tej sprawie dialog (dział I);
- analizuje informacje i formułuje opinię w wybranej kontrowersyjnej sprawie dotyczącej praw człowieka (dział IV);
- analizuje wybrane działania podejmowane przez Prezydenta RP, a także formułuje opinię w ich sprawie i poddaje ją dyskusji (dział V);
- ocenia argumenty na temat konsekwencji ruchów migracyjnych na świecie, formułuje swoje stanowisko i podejmuje dyskusję (dział VII).

Debata oksfordzka

Atutem debaty oksfordzkiej jest jej sformalizowanie – dzięki narzuconej strukturze przebiegu debaty może być łatwiej przyzwyczaić uczniów do oczekiwanego poziomu kultury dyskusji. Warto również przygotować formularz oceny wypowiedzi, by zwrócić uwagę uczniów na najważniejsze elementy wystąpień (np. dobór argumentów, spójność), co również przyczyni się do poprawy kultury wypowiedzi naszych wychowanków.

Do zastosowania między innymi przy realizacji następujących wymagań szczegółowych:

- analizuje bieżące działania wybranego ministerstwa oraz formułuje opinię w ich sprawie i poddaje ją dyskusji (dział V);
- ocenia wpływ społeczeństwa obywatelskiego na przemiany polityczne i społeczne w Polsce XX i XXI wieku (dział V);
- przedstawia założenia wybranej polityki wspólnotowej, w tym wpływ jej realizacji na własną okolicę i Polskę oraz formułuje i uzasadnia własną opinię na jej temat (dział VI);
- ocenia bilans członkostwa Polski w Unii Europejskiej, bierze udział w dyskusji na jego temat (dział VI).

Dyskusja panelowa

Wyróżnikiem tego rodzaju dyskusji jest podział na dwie części: dzięki temu, że w części pierwszej, poprzedzającej część o charakterze plenarnym, uczniowie, wcielając się w role ekspertów, zaprezentują różne spojrzenia na dany temat, wydatnie wzrośnie merytoryczny poziom rozmowy. Jednocześnie ta forma dyskusji pozwala uczniom na pogłębianie wiedzy w wybranych aspektach i dzielenie się nią z innymi w klasie.

Do zastosowania między innymi przy realizacji następujących wymagań szczegółowych:

- wyjaśnia, na czym polega obywatelski obowiązek obrony ojczyzny, a także formułuje opinię w sprawie różnych obowiązków w tym zakresie (dział I);
- wyjaśnia znaczenie systemu obrony cywilnej (dział I);
- identyfikuje i opisuje współczesne zagrożenia dla demokracji, wyjaśnia znaczenie inicjatyw, które im przeciwdziałają, oraz formułuje opinię o ich skuteczności (dział IV);
- wyjaśnia podstawowe założenia systemu emerytalnego oraz identyfikuje najważniejsze wyzwania stojące przed nim, formułuje opinię w ich sprawie i dyskutuje o nich (dział V);
- na wybranych przykładach (historycznych i współczesnych) identyfikuje cechy odpowiedzialnego przywództwa, wyjaśnia jego wpływ na funkcjonowanie wspólnot (dział V).

Dyskusja plenarna

Ciężar przeprowadzenia dyskusji plenarnej spoczywa na moderatorze, który powinien jasno określić zasady dotyczące trzymywania się tematu czy kolejności wypowiedziania się, a podczas dyskusji być strażnikiem porządku i narratorem podsumowującym poszczególne części, wyciągającym wnioski i porządkującym przemyślenia dyskutującej grupy. Metoda sprawdzi się doskonale, kiedy zależy nam na zaangażowaniu wszystkich uczniów i pobudzeniu ich kreatywności.

Do zastosowania między innymi przy realizacji następujących wymagań szczegółowych:

- wskazuje, z czego możemy być dumni jako państwo, formułuje w tej sprawie opinię i podejmuje dyskusję (dział I);
- analizuje podstawowe aspekty funkcjonowania systemu oświaty, w tym finansowanie szkół, tworzenie programów nauczania; wyjaśnia znaczenie obowiązku szkolnego i obowiązku nauki, formułuje opinię w tej sprawie i podejmuje dyskusję (dział II);
- analizuje budżet gminy, przedstawia i ocenia strukturę dochodów i wydatków, formułuje opinię na temat wydatków ponoszonych przez gminę (dział III);
- wyjaśnia zjawisko populizmu, ocenia jego wpływ na demokrację i życie publiczne, formułuje opinię w tej sprawie i dyskutuje o niej (dział IV).

Studium przypadku

Studium przypadku to kolejna metoda, która pozwala na diagnozę sytuacji, poszukiwanie rozwiązań, przewidywanie następstw i dyskusję nad proponowanymi rozwiązaniami.

Do zastosowania między innymi przy realizacji następujących wymagań szczegółowych:

- korzystając z wyników badań, opisuje poziom zaufania społecznego oraz jego wpływ na funkcjonowanie społeczeństwa i stan demokracji; identyfikuje czynniki obniżające poziom zaufania społecznego i weryfikuje informacje budujące wybraną teorię spiskową (dział I);
- wskazuje kluczowe etapy i założenia procesu demokratyzacji Polski po 1989 r. oraz, wykorzystując doświadczenia świadków historii, przedstawia, ocenia i dyskutuje polityczne, gospodarcze i społeczne konsekwencje transformacji (dział IV);
- rozróżnia pracę wykonywaną na podstawie stosunku pracy (umowę o pracę), pracę wykonywaną na podstawie innego stosunku prawnego stanowiącego podstawę świadczenia pracy lub usług (umowy cywilnoprawne), wolontariat, staż, praktyki; identyfikuje prawa i obowiązki osoby związanej takimi umowami oraz sposoby ochrony tych praw, w tym za pośrednictwem związków zawodowych (dział IV);
- analizuje wybrane bieżące wydarzenie na arenie międzynarodowej, zdobywa i weryfikuje informacje na jego temat, określa swoją opinię w jego sprawie i ją prezentuje (dział VII).

Symulacja

Metoda symulacji przydaje się szczególnie wtedy, gdy zależy nam na dogłębnym poznaniu i zrozumieniu jakiegoś procesu – od jego początku do samego końca. Uczniowie mogą wziąć udział w symulacji obrad organu władzy lub organizacji międzynarodowej, procesu wyborczego (organizacja szkolnych prawyborów), debaty kandydatów w wyborach.

Do zastosowania między innymi przy realizacji następujących wymagań szczegółowych:

- wyjaśnia, czym są mediacje i kiedy mogą być stosowane; gdy jest to możliwe, w sytuacjach spornych odwołuje się do mediacji (dział II);
- opisuje sposoby podejmowania decyzji przez organy władz wykonawczych i uchwałodawczych jednostek samorządu terytorialnego; identyfikuje mechanizmy udziału mieszkańców w procesach decyzyjnych (dział III);
- na przykładzie wybranej ustawy przedstawia przebieg procesu legislacyjnego w Polsce, wyjaśnia możliwe konwencjonalne i niekonwencjonalne formy zaangażowania obywatela w proces stanowienia prawa (dział V);
- opisuje strukturę władzy sądowniczej (Sąd Najwyższy, sądy powszechne, sądy administracyjne i sądy wojskowe, Trybunał Konstytucyjny i Trybunał Stanu), wyjaśnia jej funkcje i znaczenie dla obywatela (dział V).

Odgrywanie ról

Uczniowie mogą wcielać się w najróżniejsze role – reprezentantów wybranych ugrupowań politycznych, lokalnych patriotów, przedstawicieli organów władzy centralnej i samorządowej – i w ten sposób przedstawiać pozostałym uczniom klasy wcześniej zdobytą wiedzę.

Do zastosowania między innymi przy realizacji następujących wymagań szczegółowych:

- opisuje wyzwania, z którymi mierzą się osoby szczególnie narażone na wykluczenie społeczne, uzasadnia potrzebę ich wsparcia (dział I);
- wyszukuje żyjących współcześnie lub historycznych patriotów lokalnych, osoby ważne dla lokalnej społeczności, analizuje ich sylwetki i formułuje na tej podstawie wnioski dotyczące bycia dobrym obywatelem małej i dużej ojczyzny (dział III);
- opisuje własne prawa i obowiązki w relacji z instytucjami publicznymi oraz funkcjonariuszami publicznymi (np. policją, prokuraturą, sądem), potrafi ich bronić w sytuacji naruszenia (dział IV);
- omawia wybrane zagadnienia bieżące z zakresu polityk publicznych, które dzieli opinię publiczną, analizuje informacje i opinie (dział V).

Drama

Przekazywanie wiedzy i, przede wszystkim, kształtowanie umiejętności, jest w tej metodzie połączone z przeżyciem i doświadczeniem. Drama jako metoda nauczania i uczenia się nie polega na odgrywaniu narzuconej roli według określonego z góry scenariusza, jest raczej improwizacją niż inscenizacją.

Do zastosowania między innymi przy realizacji następujących wymagań szczegółowych:

- reaguje na przejawy ksenofobii, stereotypów, uprzedzeń i dyskryminacji (w tym mowy nienawiści) w swoim otoczeniu (dział I);
- opisuje dynamikę relacji grupowych i międzygrupowych, w tym zjawiska konformizmu i nonkonformizmu, powstawanie podziałów my–oni (dział I);
- stosuje wybrane metody rozwiązywania konfliktów w grupie (dział I);
- reaguje w sytuacjach naruszenia szkolnych reguł określonych w statucie lub innych dokumentach wewnątrzszkolnych (dział II).

Więcej na temat wybranych metod można przeczytać w publikacji „Strategie aktywnego nauczania, czyli jak efektywnie nauczać i skutecznie uczyć się” D. Buehla.

Większość z omówionych metod świetnie sprawdzi się w połączeniu z techniką pracy w grupie. Taka forma pracy jest szczególnie zalecana ze względu na to, że pozwala łączyć zdobywanie wiedzy z kształtowaniem ważnych umiejętności społecznych – komunikacji, współpracy, rozwiązywania konfliktów, poszukiwania konsensusu.

Dla swojej skuteczności uczenie się we współpracy powinno zakładać pozytywną współzależność wszystkich członków grupy, bezpośrednie interakcje, indywidualną odpowiedzialność każdej uczennicy i każdego ucznia, wsparcie rozwoju ich umiejętności społecznych oraz zespołową refleksję nad przebiegiem i efektami grupowej pracy. Więcej o tych zasadach można przeczytać w publikacji „Jak rozwijać kompetencję współpracy w szkole?” M. Bogusławskiej i A. Arkusińskiej.

Warto zadbać, by uczniowie nie pracowali zawsze w tych samych grupach, formowanych najczęściej na bazie relacji koleżeńskich (można ustalić przynależność do grupy np. poprzez odliczanie lub losowanie).

Omówione metody nauczania i uczenia się wymagają odpowiedniego dostosowania sposobów monitorowania i oceniania efektów kształcenia. Temu zagadnieniu poświęcony jest rozdział 13.

10. Działania obywatelskie

Anna Rabiega

Podstawa programowa edukacji obywatelskiej zakłada, że każdy uczeń podejmie w ramach nauki tego przedmiotu w liceum ogólnokształcącym i technikum przynajmniej cztery działania obywatelskie, a w branżowej szkole I stopnia – przynajmniej trzy.

Wprowadzenie tej nowej formy uczenia się do podstawy programowej jest zabiegiem celowym. Autorom zależało, by kształtowanie postaw obywatelskich miało przede wszystkim wymiar praktyczny, dzięki czemu uczniowie mogliby się przekonać o własnej sprawczości, a w konsekwencji takie poczucie sprawstwa przenieść ze szkoły na inne obszary swojego życia – również w przyszłości, kiedy jako obywatele przejmą odpowiedzialność za siebie, swoich bliskich, lokalną wspólnotę i, wreszcie, za swój naród i państwo.

Z tego powodu nie byłoby właściwe, by działania, które uczniowie zdecydują się podjąć w ramach realizacji podstawy programowej, traktować w kategoriach typowego zadania domowego. Działania obywatelskie powinny stać się cennym doświadczeniem, które pomoże uczniom zdobyć wiedzę i umiejętności rzeczywiście przydatne w ich funkcjonowaniu jako członków wspólnoty i obywateli państwa. Ich realizacja powinna pozwolić uczniom przekonać się, że mają wymierny wpływ na otaczającą ich rzeczywistość społeczno-polityczną.

Działania obywatelskie to bardzo elastyczny element podstawy programowej – uczennice i uczniowie samodzielnie wybierają formę działania (np. decydując, czy chcą wziąć udział w debacie, czy napisać list otwarty) oraz jego treść (decydując, w jakiej sprawie chcieliby debatować lub o czym napisać w liście otwartym). Ten szeroki zakres dowolności uczniów jest wyróżnikiem tej części kształcenia edukacji obywatelskiej.

Działania, jakich zamierza się podjąć, uczeń może wybrać z listy osiemnastu działań obywatelskich zaproponowanych w podstawie programowej. W podstawie zaproponowano działania bardzo różnorodne – bardziej i mniej złożone, wymagające różnych predyspozycji i wykorzystujące różne mocne strony uczniów. To zabieg celowy, dzięki niemu uczennice i uczniowie o różnych zainteresowaniach i potrzebach powinni znaleźć na tej liście wyzwania na miarę własnych możliwości.

Możliwa jest również realizacja przez ucznia działania spoza listy, o ile będzie ono wymagało podobnego do zaproponowanych zaangażowania i nauczyciel wyrazi zgodę na jego realizację. Na pomysły uczniów na realizację działań spoza listy warto patrzeć jak na przejaw własnej inicjatywy i dodatkowego zaangażowania, dlatego nie tylko nie należy ograniczać się do przykładów z listy zawartej w podstawie programowej, ale wręcz zachęcać uczniów do przedstawiania własnych propozycji działań obywatelskich, których chcieliby się podjąć.

Poniżej przedstawiamy krótkie opisy oraz przykłady każdego z proponowanych w podstawie programowej działań, aby ułatwić nauczycielowi wsparcie uczennic i uczniów w dokonywaniu najlepszych dla nich wyborów działań do zrealizowania. Dla każdego z działań wskazaliśmy tzw. wyznaczniki, które mogą pomóc w ocenie, czy dane przedsięwzięcie faktycznie należy uznać za działanie obywatelskie realizujące założenia podstawy.

1. Aktywne uczestnictwo w debacie na wybrany temat społeczny, prezentowanie własnego zdania, które uczeń uzasadnia i którego broni, oraz podejmowanie dialogu z osobami o odmiennych poglądach

Debata to ważna forma konfrontowania różnych stanowisk w sprawach, które są dla obywateli ważne. Pozwala pogłębić rozumienie problemu i zbliżyć się do konsensusu. Uczennice i uczniowie mogą sami wybrać, na jaki temat chcieliby rozmawiać. Może on dotyczyć szkolnego oceniania, wyzwań stojących przed społecznością lokalną, kontrowersyjnych kwestii politycznych, Unii Europejskiej lub wartości. Uczniowie mogą wziąć udział w debacie organizowanej przez innych lub sami ją zorganizować. Warto pamiętać, że debata to coś więcej niż rozmowa lub dyskusja. Aktywny udział w debacie oznacza, że uczeń lub uczennica zabiera w niej głos w sposób przygotowany, przedstawia swoje stanowisko, argumentuje je, powołując się na wiarygodne dane, a następnie broni swojej opinii, z szacunkiem polemizując z innymi uczestnikami debaty.

WYZNACZNIKI DZIAŁANIA: zabranie głosu | przedstawienie stanowiska | merytoryczne uargumentowanie stanowiska | oparta na szacunku polemika z innymi na temat ich argumentów

Przykłady:

- udział w charakterze mówcy w debacie na forum klasy,
- udział w charakterze mówcy w międzyszkolnej debacie oksfordzkiej na wybrany temat ważny dla młodych ludzi,
- aktywny udział w wysłuchaniu publicznym podczas tworzenia prawa w ważnej dla uczennicy lub ucznia sprawie.

2. Aktywny udział w spotkaniu z przedstawicielami organów władzy publicznej, w ramach którego uczeń zadaje pytania dotyczące kompetencji tych organów

Spotkanie z przedstawicielami organów władzy publicznej pozwala zapoznać się z mechanizmami funkcjonowania instytucji, które tacy przedstawiciele reprezentują. Zamiast podręcznikowego opisu sposobu i zakresu działania organu, uczennice i uczniowie uzyskują autentyczną relację osoby na co dzień zaangażowanej w takie działania. Mają też możliwość zadawania na bieżąco pytań, które ułatwiają zrozumienie istoty funkcjonowania wybranej instytucji. Co ważniejsze jednak, spotkanie takie daje szansę przekonania się, że dialog z władzą jest nie tylko możliwy, ale i potrzebny do rozwiązywania problemów, z którymi mierzą się obywatele. Często spotkania takie organizowane są

z inicjatywy samych organów władzy – lokalnej lub ogólnopolskiej. Wiele z nich prowadzi programy edukacyjne, których elementem są spotkania z czynnymi radnymi, posłami, sędziami. Warto stworzyć uczennicom i uczniom okazję do skrócenia dystansu władza–obywatel i osobistego przekonania się, że współpraca na tej linii jest nie tylko możliwa, ale i owocna.

WYZNACZNIKI: zabranie głosu | zadanie pytania dotyczącego kompetencji organu, który reprezentuje gość | uzasadnienie pytania i opisanie kontekstu | zrelacjonowanie spotkania, jeśli nie było ono organizowane samodzielnie przez uczniów

Przykłady:

- przygotowanie i przeprowadzenie spotkania z zaproszonym do szkoły członkiem rady miasta lub gminy, wójtem, burmistrzem lub prezydentem miasta,
- przeprowadzenie wywiadu z wybranym przedstawicielem organów władzy publicznej,
- czynny udział w spotkaniu z przedstawicielem organu władzy publicznej organizowanym przez pozaszkolne podmioty (uczelnia wyższa, lokalna organizacja pozarządowa) i zrelacjonowanie tego spotkania w formie notatki lub artykułu do szkolnej gazety.

3. Aktywne uczestnictwo w przygotowaniu obchodów rocznicy ważnego wydarzenia historycznego (nieorganizowanego w ramach działalności szkoły) lub w innych obchodach

Obchodzenie rocznic ważnych wydarzeń historycznych jest istotnym elementem budowania postaw patriotycznych, wspólnoty międzyludzkiej i więzi z państwem. Jest też sposobem na świętowanie przeszłych osiągnięć lub upamiętnienie ofiar; to także celebrowanie teraźniejszości, które może być źródłem siły i inspiracji na przyszłość. Jednak warunkiem uzyskania pozytywnych efektów edukacyjnych z takich obchodów jest to, aby uczestnictwo w nich nie stało się jedynie niewiele znaczącym rytuałem, a przede wszystkim nie miało charakteru przymusowego. Samodzielny wybór rocznicy, którą uczennica lub uczeń zechce uczcić oraz aktywny udział w podejmowaniu decyzji o formie obchodów powinny gwarantować, że doświadczenie takie okaże się dla młodego człowieka ważnym i wartościowym przeżyciem. Udział w obchodach powinien mieć charakter aktywny. Przyjęto też założenie, że aby uznać to za działanie obywatelskie, obchody te powinny mieć charakter pozaszkolny. Wtedy zadaniem ucznia jest też nawiązanie kontaktu z organizatorami.

WYZNACZNIKI: zaangażowanie w przygotowanie | obchody nie są organizowane w ramach działań szkoły | aktywna rola w samych obchodach

Przykłady:

- udział w organizacji lokalnych obchodów Święta Niepodległości lub innej rocznicy historycznej,

- współorganizowanie biegu z okazji obchodów wybranej rocznicy,
- udział w organizacji lub podjęcie inicjatywy w ramach obchodów ustanawianego przez senat roku pod patronatem jednego z wybitnych twórców kultury polskiej (np. Rok Mickiewiczowski),
- udział w organizacji Święta Partnerstwa Miast.

4. Sformułowanie i opublikowanie własnej opinii w ważnej dla ucznia sprawie publicznej w lokalnych lub szkolnych mediach, z poszanowaniem poglądów innych i z poszanowaniem demokratycznego porządku prawnego

Inspirowanie uczniów i uczennic do wyrażenia własnej opinii w ważnej dla nich sprawie podyktowane jest przeświadczeniem, że czasem najprostszą drogą do przekonania się o sile swojego głosu jest go użyć i usłyszeć. Równie ważne jest jednak, aby głos ten przybrał odpowiednią formę – opinia powinna być uargumentowana, nie może naruszać praw ani dobrego imienia innych, musi także mieścić się w granicach bezpieczeństwa państwowego i porządku publicznego oraz zdrowia i moralności publicznej. Dobrze byłoby również, gdyby uczniowska opinia zawierała nie tylko argumenty świadczące o jej słuszności, ale też odniesienie się do ewentualnych kontrargumentów. W ten sposób autor opinii zyskuje szansę zrozumienia poglądów odmiennych od własnych.

WYZNACZNIKI: opinia dotyczy ważnej sprawy publicznej | opinia jest uargumentowana | opinia jest oparta na sprawdzonych informacjach | opinia szanuje poglądy innych i demokratyczny porządek prawny | upublicznienie opinii w szkolnych lub lokalnych mediach (online lub offline)

Przykłady:

- publikacja artykułu na wybranym internetowym portalu opinii,
- napisanie felietonu do szkolnej lub lokalnej gazety,
- zaangażowanie w *EU Youth Dialogue* (youth.europa.eu/eu-youth-dialogue_pl),
- aktywny udział w programie *Młodzież kontra...* czyli *pod ostrzałem* lub innym programie o podobnej formule.

5. Zorganizowanie kampanii społecznej lub zbiórki na wybrany przez ucznia cel, w ramach której uczeń zachęca do udziału w niej innych ludzi lub instytucje

Celem kampanii społecznych jest wywarcie pozytywnego wpływu w otoczeniu ucznia – wzrostu świadomości, modyfikacji zachowań i postaw w odniesieniu do wybranego problemu społecznego. Podjęcie tego działania kształtuje umiejętności organizacji i współpracy, ale przede wszystkim buduje w uczniach poczucie sprawczości. Organizacja zbiórki środków finansowych lub darów rzeczowych na wybrany przez ucznia cel społeczny jest z kolei sposobem wsparcia innych w rozwiązaniu konkretnego

problemu społecznego. Z uwagi na uwarunkowanie prawne, w przypadku zbiorów większy nacisk należy położyć na zbiórki rzeczowe.

WYZNACZNIKI: określony cel kampanii lub zbiórki | dotarcie do odbiorców spoza grona rodziny i bezpośrednich znajomych | opracowanie materiałów kampanijnych (kampania) | sprawdzenie potrzeb zainteresowanych (zbiórka) | niezwłoczne przekazanie całości zebranych środków/darów (zbiórka)

Przykłady:

- kampania promująca partycypację wyborczą lub wybrane projekty zgłoszone do budżetu obywatelskiego,
- kampania informacyjna promująca dbanie o własne zdrowie psychiczne i troskę o innych,
- zbiórka środków finansowych lub materialnych na potrzeby domu dziecka, świetlicy środowiskowej, schroniska dla zwierząt.

6. Nawiązanie współpracy jako wolontariusz z lokalną organizacją społeczną lub instytucją publiczną w celu wsparcia realizacji jej celów statutowych, po czym przedstawienie na forum klasy efektów swojego zaangażowania

Celem wolontariatu jest pomoc innym, jednak i sam wolontariusz odnosi dzięki swojej działalności ogromne korzyści: zdobywa nowe doświadczenia, nawiązuje znajomości, doskonali umiejętności komunikacji, organizacji, współpracy, buduje poczucie sprawstwa. Działalność wolontariacka jest również istotna z punktu widzenia funkcjonowania mniejszych i większych społeczności – wspólna praca łączy ludzi, zwiększa wzajemne zaufanie, uczy szacunku i empatii. Zgodnie z obowiązującym prawem wolontariat można świadczyć na rzecz organizacji pozarządowej lub instytucji publicznej. Zobowiązanie ucznia do przedstawienia efektów swojego zaangażowania w wolontariat służy doskonaleniu zdolności do autorefleksji.

WYZNACZNIKI: przepracowanie min. 10 h | podpisanie porozumienia o wolontariacie | przedstawienie wyników zaangażowania

Przykłady:

- współpraca z lokalną świetlicą środowiskową, lokalnym centrum wolontariatu, ośrodkiem pomocy społecznej,
- udział w programie *Starszy Brat Starsza Siostra*,
- przygotowanie aplikacji do Europejskiego Korpusu Solidarności, w tym nawiązanie kontaktu z organizacją wysyłającą.

7. Napisanie wniosku o dofinansowanie projektu w ramach szkolnego lub lokalnego budżetu partycypacyjnego lub innego wniosku o wsparcie finansowe

Upowszechnienie różnorodnych źródeł finansowania rozmaitych przedsięwzięć społecznych sprawia, że możliwe jest pozyskanie środków finansowych na realizację niemal każdego typu inicjatywy obywatelskiej. Ważne jest zatem, aby uczennice i uczniowie zdobyli wiedzę na temat istniejących możliwości finansowania oraz umiejętności, które w przyszłości pozwolą im zdobywać tego rodzaju wsparcie ich aktywności obywatelskiej.

Ze względu na niepełnoletność uczniów o możliwości realizacji działań tego rodzaju decydować będzie zaangażowanie nauczyciela lub innej osoby dorosłej. Nic nie stoi jednak na przeszkodzie temu, aby opracowanie projektów leżało po stronie uczennic i uczniów, ani temu, by zaangażowanie takie docenić w ramach oceniania edukacji obywatelskiej. Złożenie wniosku (oraz ewentualna realizacja projektu w przypadku uzyskania dofinansowania) są rekomendowane, ale nie są konieczne.

WYZNACZNIKI: wybór konkretnego konkursu, w którym można się ubiegać o finansowanie | przygotowanie kompletnego, gotowego do złożenia wniosku na projekt

Przykłady:

- przygotowanie projektu w ramach Szkolnego Budżetu Obywatelskiego (programy organizowane przez szkołę, organy władzy samorządowej lub organizacje pozarządowe),
- projekt wymiany młodzieży w ramach programu Erasmus+,
- wniosek o dofinansowanie projektu dla lokalnej społeczności w ramach programu Projektów Solidarności.

8. Napisanie i wysłanie (opublikowanie) petycji, listu lub listu otwartego do przedstawicieli władz publicznych w ważnej dla ucznia sprawie

Teksty interwencyjne o charakterze petycji, listów lub listów otwartych na trwałe wpisały się już w kanon obywatelskich form oddziaływania na władze lub inne instytucje publiczne, a znaczenie opinii publicznej dla skuteczności funkcjonowania takich instytucji decyduje o zaskakująco dużym wpływie obywateli sięgających po wspomniane formy oddziaływania. Wystąpienie z petycją lub listem otwartym wymaga od ucznia sformułowania i uargumentowania swojego stanowiska w sposób nadający się do jego publicznego zaprezentowania. Ważnym elementem działania może być także zbieranie podpisów pod listem lub petycją – to okazja do rozmów z innymi i przekonywania ich do swojej racji. Efektem tego działania powinien być, ponownie, wzrost poczucia wpływu na ważne dla ucznia sprawy. Pomocą może okazać się tutaj publikacja „Praktyczny przewodnik po petycjach” K. Banul, T. Schimanka i A. Winiarskiej, wydana przez Fundację Instytutu Spraw Publicznych.

WYZNACZNIKI: przygotowanie tekstu | uzasadnienie w tekście swoich racji | zebranie podpisów min. 20 osób | skuteczne dostarczenie listu lub petycji do adresata

Przykłady:

- petycja o uruchomienie Szkolnego Budżetu Obywatelskiego w mieście lub gminie,
- list otwarty przeciwko mowie nienawiści i przejawom dyskryminacji,
- list do wójta, burmistrza, prezydenta miasta w sprawie ważnej bieżącej potrzeby społeczności szkolnej (np. zwiększenia bezpieczeństwa na okolicznym przejściu dla pieszych, utworzenia dodatkowego przystanku pojazdów komunikacji zbiorowej).

9. Kandydowanie w klasowych lub szkolnych wyborach, w tym prowadzenie kampanii wyborczej

Nie ulega wątpliwości, że pełnienie funkcji reprezentanta koleżanek i kolegów z klasy, społeczności szkolnej lub młodzieży określonego regionu jest doświadczeniem, dzięki któremu młody człowiek nabywa rozlicznych umiejętności (m.in. współpracy, asertywności, dążenia do kompromisu, organizacyjnych), ale i sama próba zostania takim reprezentantem może wiele nauczyć.

Kandydowanie na wybrane stanowisko wymaga rozważenia potrzeb elektoratu i sformułowania odpowiedniego programu, a następnie przekonywania wyborców do swoich racji, a także zaplanowania i przeprowadzenia kampanii wyborczej. Wszystkie te elementy powinny składać się na realizację omawianego działania obywatelskiego, ponieważ ważne jest, aby podjęcie tego działania nie sprowadzało się do udziału w plebiscycie popularności koleżeńskiej, a wiązało się z odpowiedzialnym podejściem do idei reprezentacji.

WYZNACZNIKI: sformułowanie programu wyborczego | przeprowadzenie kampanii | start w faktycznych wyborach

Przykłady:

- kandydowanie i przeprowadzenie kampanii wyborczej w wyborach na przewodniczącego klasy,
- kandydowanie w szkolnych wyborach na przewodniczącego samorządu uczniowskiego, członka rady samorządu uczniowskiego,
- start w wyborach na członka młodzieżowej rady miasta lub gminy.

10. Przygotowanie dokumentów koniecznych do zgłoszenia zgromadzenia (protestu lub pikiet)

Warto podkreślić, że umieszczenie przygotowania dokumentów koniecznych do zgłoszenia zgromadzenia wśród działań obywatelskich, do których podjęcia zachęamy uczennice i uczniów,

ma na celu zapoznanie ich z tą formą niekonwencjonalnego uczestnictwa obywatelskiego. Należy jednocześnie założyć, że to z innych – konwencjonalnych – form zaangażowania (opartych na dialogu, argumentacji i przekonywaniu) powinniśmy jako obywatele korzystać w pierwszej kolejności. Historia pokazała jednak nie raz, że jest to forma potrzebna i skuteczna, jeśli pozostałe formy zaangażowania nie przyniosły oczekiwanych skutków lub gdy dochodzi do sytuacji kryzysowej. Dlatego też chcemy stworzyć uczennicom i uczniom okazję do zapoznania się z zasadami organizowania zgromadzeń, które mieściłyby się w obowiązujących ramach prawnych. Z tego względu omawiane działanie jest jedynym, które nie musi obejmować faktycznego przeprowadzenia pikiet lub protestu, a ograniczyć się jedynie do przygotowania potrzebnych dokumentów (bez ich złożenia).

WYZNACZNIKI: określenie celów i ram organizacyjnych zgromadzenia | identyfikacja procedur, którym podlega dane zgromadzenie | przygotowanie gotowego do złożenia zgłoszenia na stosownych formularzach

Przykłady:

- zgłoszenie pikiety przeciwko planowanej likwidacji szkoły,
- zgłoszenie protestu przeciwko obojętności władz na sprawy związane ze zmianami klimatycznymi,
- zgłoszenie zgromadzenia w związku z organizacją marszu z okazji Święta Niepodległości lub marszu milczenia w związku z bulwersującą uczniów sprawą.

11. Wypełnienie wniosku o wydanie dowodu osobistego, paszportu lub innego dokumentu

Załatwianie podstawowych spraw urzędowych jest jedną z umiejętności, jaką chcemy rozwijać podczas nauczania edukacji obywatelskiej, a wypełnianie wniosków o rozmaite dokumenty będzie sprawą, z którą spotka się każdy obywatel. Dlatego stworzyliśmy uczennicom i uczniom możliwość zmierzenia się z tą procedurą jeszcze w warunkach szkolnych, gdzie mogą uzyskać wsparcie i radę nauczyciela. Najlepiej byłoby, gdyby pozyskiwane dokumenty dotyczyły bezpośrednio samego ucznia, jednak ze względu na niepełnoletność uczniów, a tym samym ograniczony zasób spraw urzędowych, które ich dotyczą, dopuszczalne jest również przygotowanie przez ucznia potrzebnego wniosku dla jego najbliższych.

WYZNACZNIKI: identyfikacja sprawy urzędowej do załatwienia | wypełnienie stosownych formularzy w imieniu własnym lub członka rodziny | złożenie wniosku

Przykłady:

- uzyskanie dowodu osobistego, paszportu,
- uzyskanie (międzynarodowego) prawa jazdy, rejestracja pojazdu,

- uzyskanie zaświadczenia o niekaralności, o stanie cywilnym, prawie do głosowania poza miejscem zamieszkania/zameldowania,
- wydobycie odpisu akt stanu cywilnego,
- uzyskanie Karty Dużej Rodziny.

12. Dokonanie analizy programu wyborczego oraz kampanii wybranej partii lub kandydata

Dobry obywatel powinien być między innymi świadomym wyborcą. Proponujemy uczniom i uczniom ćwiczenie krytycznego myślenia realizowane w okresie trwania lokalnej lub ogólnopolskiej kampanii wyborczej. Wierzymy, że podjęcie tego działania przyczyni się do nabycia dobrego nawyku uważnego zapoznawania się z programami kandydatów do organów władzy, a także wzmocni postawy obywatelskiej czujności i rozliczania polityków z ich obietnic wyborczych. Dobrą formą analizy jest w tym przypadku analiza porównawcza – skonfrontowanie założeń programu z deklarowaną przez kandydata ideologią, porównanie programów politycznych różnych kandydatów w określonych obszarach, zestawienie założeń programowych z późniejszymi działaniami podejmowanymi przez wybranych już kandydatów. Działanie może obejmować analizę programów kilku partii/kandydatów w wybranym temacie lub analizę przekrojową całości programu wybranej partii lub kandydata. Działanie może też obejmować analizę wybranego aspektu kampanii politycznej, ponownie: różnych kandydatów w zakresie wybranego tematu lub wybranego kandydata w zakresie różnych tematów.

WYZNACZNIKI: realizacja w trakcie kampanii wyborczej | wybór kandydata lub tematu do analizy | analiza obejmuje dokument programowy oraz kampanię | wynik analizy został spisany i zaprezentowany

Przykłady:

- skonfrontowanie założeń programowych wybranej partii politycznej z głównymi тезami deklarowanej przez tę partię ideologii,
- analiza porównawcza stanowisk różnych partii w wybranych obszarach,
- porównanie sylwetek i poglądów kandydatów w wyborach prezydenckich lub na wójtów, burmistrzów i prezydentów miast.

13. Uczestnictwo w konsultacjach społecznych na wybrany temat lub w wysłuchaniu publicznym, w ramach których uczeń formułuje własną opinię i przekazuje ją odpowiednim władzom

Konsultacje społeczne i wysłuchania publiczne służą rozpoznaniu potrzeb zbiorowości, do której kierowane są przygotowywane przedsięwzięcia lub rozwiązania prawne, tak aby możliwe było

uwzględnienie uwag członków tej zbiorowości podczas formułowania ostatecznych rozwiązań w jakiejś istotnej dla nich kwestii. Wszystkie rozporządzenia oraz tworzone przez rząd projekty ustaw podlegają oficjalnym konsultacjom przez Rządowe Centrum Legislacji (<https://legislacja.rcl.gov.pl/>). Dzięki wykorzystaniu mechanizmu konsultacji i/lub poprzez wysłuchania publiczne tworzone prawo może lepiej służyć obywatelom. Uczestnictwo w tym procesie pozwala zrozumieć, jak skomplikowane jest tworzenie prawa, które godzi różne, często sprzeczne, interesy członków zbiorowości, dostrzec potrzebę kompromisu w demokratycznym państwie, a także zaangażować się w dialog z władzą.

WYZNACZNIKI: wybór konkretnego wysłuchania publicznego lub projektu aktu prawnego do konsultacji | zapoznanie się z materiały wysłuchania lub projektu aktu prawnego | wzięcie udziału w wysłuchaniu – wyrażenie swojego zdania i jego uargumentowanie (dla wysłuchań) | przygotowanie opinii dotyczącej projektu aktu prawnego, sformułowanie własnych postulatów oraz ich skuteczne przekazanie w czasie trwania konsultacji (dla konsultacji)

Przykłady:

- zgłoszenie uwag w ramach konsultacji społecznych (lub prekonsultacji) na temat zmian w edukacji, np. w zakresie tworzenia nowych przedmiotów lub zmian w egzaminie,
- zgłoszenie swojej opinii dotyczącej wybranego projektu aktu prawnego poprzez strony Rządowego Centrum Legislacji,
- udział w wysłuchaniu publicznym w ważnej sprawie lokalnej.

14. Przeprowadzenie sondy szkolnej lub ulicznej na wybrany temat, a następnie zaprezentowanie jej wyników

Dzięki szkolnej lub ulicznej sondzie uczniowie i uczennice zyskują wgląd w problemy, potrzeby i przekonania wspólnoty, w której żyją, co zwiększa ich wrażliwość i szacunek dla poglądów innych niż własne. Przygotowanie pytań, przeprowadzenie badania i opracowanie jego wyników pozwoli też lepiej zrozumieć statystyczne opracowania badań opinii publicznej prezentowane przez CBOS lub inne ośrodki badawcze. Prezentacja wyników przeprowadzonych badań może również stać się punktem wyjścia do omawiania zagadnień wynikających z wymaganych treści nauczania podczas lekcji. Działanie może obejmować zarówno przeprowadzenie sondy, jak i minibadania społecznego w postaci ankiety.

WYZNACZNIKI: opracowanie pytań do sondy lub ankiety do badania opinii | zebranie odpowiedzi (min. 20 dla sondy i min. 80 dla ankiety) | opracowanie wyników sondy lub badania i ich publikacja

Przykłady:

- sonda uliczna dotycząca zagadnień wynikających z wymaganych treści nauczania,

- sonda korytarzowa dotycząca potrzeb szkolnej społeczności,
- ankieta dotycząca potrzeb uczniów szkoły w zakresie sportu i rekreacji,
- ankieta dotycząca postrzegania osiedla przez jego mieszkańców.

15. Przeprowadzenie i udokumentowanie wywiadu ze świadkiem historii najnowszej (np. kombatantem) lub inną ważną postacią lokalną

Spotkanie, o którym mowa, to cenna lekcja żywej historii, dzięki której uczennice i uczniowie będą mogli docenić rolę jednostki w społeczeństwie i jej wpływ na państwo. Jest to też szansa na refleksję nad naszą tożsamością i kulturą oraz okazja do kształtowania postawy szacunku dla najważniejszych w naszym państwie wartości i osób, które nie wahały się wiele poświęcić dla zachowania tych wartości. Jest to także unikalna lekcja rozmowy – prowadzenia wywiadu, nawiązywania relacji z osobą i poznawania jej osobistej historii.

WYZNACZNIKI: wybór świadka historii | opracowanie pytań | przeprowadzenie wywiadu | udokumentowanie wywiadu (pisemne, audio, wideo, foto) | autoryzacja wywiadu (jeśli dotyczy) | zaprezentowanie wywiadu

Przykłady:

- wywiad z uczestnikiem Powstania Warszawskiego, wydarzeń sierpniowych, przystąpienia do NATO lub Unii Europejskiej (jako urzędnika zaangażowanego w proces),
- wywiad ze sławnym absolwentem szkoły dotyczący zmian społeczno-politycznych, jakich był świadkiem od czasu, gdy był jej uczniem,
- wywiad z lokalnymi liderkami działalności społecznej.

16. Udział w symulacji obrad organów władz publicznych lub organów organizacji międzynarodowej

Przewaga udziału w symulacji obrad organów władzy lub organizacji międzynarodowej nad przyswajaniem podręcznikowej wiedzy dotyczącej ich działania polega na tym, że dzięki naśladowaniu rzeczywistości uczennice i uczniowie dogłębnie analizują całość procesu prowadzącego do rozwiązania określonego problemu, a wręcz sami takiego rozwiązania poszukują. Doświadczają także bezpośrednio złożoności procesu oraz wyzwań związanych z dojściem do akceptowalnego rozwiązania. Mamy tu zatem do czynienia nie tylko ze zdobywaniem wiedzy teoretycznej, ale z treningiem umiejętności i kształtowaniem postaw. Udział w symulacji obrad organów władzy publicznej lub instytucji międzynarodowych rozwija wyobraźnię i pamięć, uczy dochodzenia do porozumienia, współpracy w grupie, dlatego warto zachęcać młodych ludzi do podejmowania takich działań.

WYZNACZNIKI: wybór konkretnego organu | przygotowanie poprzez poznanie zasad działania organu | wejście w konkretną rolę uczestnika | aktywny udział – zabieranie głosu, komentowanie lub wykonywanie innych czynności związanych z symulacją – zgodnie z założeniami symulacji

Przykłady:

- aktywny udział w symulacji rozpraw sądowych dla młodzieży,
- udział w symulacji obrad Senatu RP w ramach oferty edukacyjnej tego organu,
- udział w projekcie edukacyjnym *Model United Nations, European Youth Parliament, Model International Criminal Court* (niektóre edycje wymienionych projektów odbywają się również w języku polskim).

17. Zorganizowanie udziału w rozprawie sądowej w charakterze publiczności

Udział w prawdziwej rozprawie sądowej powinien rozbudzić ciekawość ucznia na temat zagadnień będących przedmiotem sprawy i skłonić do pogłębienia wiedzy w tym zakresie, co – zważywszy na wciąż niską świadomość prawną w polskim społeczeństwie – jest korzyścią nie do przecenienia. Obiektem analizy uczniowskiej staną się nie tylko przepisy prawa materialnego, ale i procedury obowiązujące podczas rozpraw sądowych różnego typu. Obserwacja wymiaru sprawiedliwości w działaniu może też przyczynić się do zwiększenia zaufania do władzy sądowniczej. Co do zasady na posiedzenia jawne wstęp na salę sądową mają tylko osoby pełnoletnie, jednak osoby niepełnoletnie również mogą być obecne na takim posiedzeniu – w tym wypadku konieczne jest jednak uzyskanie zezwolenia sędziego przewodniczącego rozprawie.

WYZNACZNIKI: wybór sprawy | samodzielne zdobycie zgody na udział w rozprawie | podsumowanie obserwacji w notatce

Przykłady:

- udział w jawnych rozprawach i posiedzeniach sądu rejonowego lub okręgowego w charakterze publiczności i sporządzenie notatki,
- uzyskanie elektronicznej karty wstępu dla publiczności na rozprawę online, udział w rozprawie i sporządzenie notatki.

18. Przeprowadzenie analizy dostępności wybranej przestrzeni, usługi lub produktu dla osób z niepełnosprawnościami

Aktywne przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu osób z niepełnosprawnościami to zagadnienie wciąż relatywnie nowe wśród problemów społecznych, które staramy się obecnie rozwiązać w naszym państwie. Działanie zakłada zaproszenie uczniów do analizy wybranej przestrzeni, usługi

lub produktu (może to być biuro obsługi mieszkańców w urzędzie gminy, usługa e-administracji lub bankowości elektronicznej, gra) pod kątem ich dostępności dla osób z różnymi rodzajami niepełnosprawności (ruchową, słuchową, wzrokową, inną). Dlatego warto zachęcić młodych ludzi do zapoznania się z problemem i włączenie się w poszukiwanie dróg jego rozwiązania w przyszłości. Realizacja tego działania może być także okazją do zaproszenia do współpracy osób z różnymi niepełnosprawnościami ze społeczności szkolnej lub z rodzin uczniów oraz weryfikacji z nimi pierwszych wniosków uczniów.

WYZNACZNIKI: wybór konkretnej przestrzeni, usługi lub produktu | wybór, pod kątem jakiej niepełnosprawności będzie prowadzona analiza dostępności | przeprowadzenie analizy | podsumowanie analizy w postaci notatki

Przykłady:

- analiza architektonicznej dostępności budynku, dostępności informatycznej i informacyjno-komunikacyjnej usług jednostki samorządu terytorialnego, wywiad z koordynatorem dostępności,
- analiza dostępności usług opieki zdrowotnej lokalnej przychodni, usług w zakresie pasażerskiego transportu drogowego lub bankowości detalicznej,
- analiza dostępności wybranego czytnika książek elektronicznych (np. wypożyczonego w lokalnej bibliotece publicznej).

Odpowiedzialność za zrealizowanie działań obywatelskich spoczywa na uczennicach i uczniach, nie do przecenienia jest jednak rola nauczyciela w tym obszarze. Zadaniem nauczyciela jest przede wszystkim **wyjaśnienie, czemu służy podejmowanie działań obywatelskich** – zarówno w odniesieniu do przyszłości, kiedy uczniowie będą korzystać z nabytych umiejętności i ukształtowanych postaw w miarę potrzeb, jakie postawi przed nimi życie, jak i w ramach uczenia się edukacji obywatelskiej, gdzie podjęcie wskazanych działań jest najlepszym sposobem nabywania praktycznych umiejętności i poczucia sprawczości w kwestiach, które są dla nich istotne.

Równie ważne jest **przedstawienie uczniom konkretnych oczekiwań związanych z podejmowanymi działaniami obywatelskimi**: ramy czasowe, wyznaczniki (kryteria jakości), forma udokumentowania (por. rozdział 12 na temat portfolio obywatelskiego). Działania do zrealizowania uczeń powinien wybrać samodzielnie, nauczyciel może natomiast wskazywać możliwości i inspirować uczniów do rozmaitych aktywności. Realizacja działania obywatelskiego nie powinna przybierać formy rozbudowanego zadania domowego – intencją autorów podstawy programowej jest, by działania obywatelskie były przede wszystkim okazją do zdobycia doświadczenia i przekonania się o własnej sprawczości w istotnych dla ucznia sprawach, nie zaś dogłębnym opracowaniem teoretycznym na temat podejmowanego działania.

W odniesieniu do samego działania nauczyciel powinien **wspierać uczniów w poszukiwaniu potrzebnych informacji**, wskazywać przykłady dobrych praktyk, **skonsultować w rozmowie**

konkretne pomysły na podejmowane działania. Trzeba jednak pamiętać, że nie wolno uczniowi niczego narzucać, a tym bardziej wyręczać go w podejmowanych działaniach. Najlepiej, by wsparcie polegało na zadawaniu uczniowi pomocniczych pytań. Warto wyznaczyć uczniom czas i formę konsultacji dotyczących podejmowanych przez nich działań, aby uporządkować ich miejsce wśród codziennych szkolnych obowiązków. Konsultacje takie mogą okazać się dla uczniów konieczne, a dla nauczyciela będą możliwością przekonania się o stopniu zaangażowania i samodzielności uczniów w podejmowaniu działań obywatelskich. Liczba wymaganych do podjęcia działań w każdym z typów szkoły (odpowiednio trzy i cztery w branżowej szkole I stopnia i w liceum) sugeruje, że właściwą częstotliwością realizacji jest jedno działanie w każdym półroczu nauki.

Przed podjęciem każdego działania uczeń ustala jego temat z nauczycielem. Warto, by każde z działań podejmowanych przez ucznia powiązane było z innym kręgiem wspólnoty (rodzina, szkoła, wspólnota lokalna i regionalna, Polska, Europa, świat). Uczeń może podejmować działania indywidualnie lub w grupie.

Przygotowując uczniów do pracy nad działaniami obywatelskimi, warto omówić z nimi kryteria jakości działań. Poniżej proponujemy listę takich kryteriów, którą można z uczniami przedyskutować i ewentualnie uzupełnić. Uczniowskie działania obywatelskie powinny być:

- wybrane przez ucznia zgodnie z jego zainteresowaniami i preferencjami dotyczącymi rodzaju działania i jego tematu,
- adekwatne do celu, który chce osiągnąć uczeń (jeśli cel nie wynika bezpośrednio z działania),
- poprzedzone lekturą materiałów wyjaśniających sposób przeprowadzania wybranego rodzaju działania,
- dokładnie zaplanowane (jeśli działanie tego wymaga),
- merytorycznie poprawne,
- udokumentowane w obywatelskim portfolio ucznia lub w inny sposób ustalony z nauczycielem, uporządkowane i przejrzysto zaprezentowane,
- zakończone samooceną, podsumowaniem i refleksją na przyszłość,
- faktycznie przeprowadzone (w tym obejmujące aktywność ucznia, a nie jedynie przygotowane) samodzielnie przez uczniów.

Ponadto w przypadku podejmowania działania w grupie uczniowie powinni zadbać o zawarcie w dokumentacji informacji na temat jakości współpracy w ramach zespołu oraz indywidualnego wkładu poszczególnych członków grupy.

Najwłaściwszą formą oceny działań obywatelskich jest samoocena ucznia oraz informacja zwrotna nauczyciela. Informacja zwrotna nauczyciela powinna dotyczyć każdego z zasugerowanych wyżej i ustalonych wcześniej z uczniami kryteriów jakości działań obywatelskich, a także uwzględniać stopień zaangażowania ucznia, czyli ilość włożonej pracy (por. rozdział 13 na temat oceniania w edukacji obywatelskiej).

11. Projekty edukacyjne

Urszula Małek

Głównym celem edukacji obywatelskiej określonym w podstawie programowej jest przygotowanie uczniów do świadomego i odpowiedzialnego zaangażowania się w społeczeństwie demokratycznym. Tak określone założenie można osiągnąć, pracując z uczniami metodą projektu, która ma wpływ zarówno na kształtowanie wiedzy, umiejętności i postaw, jak również na proces nauczania i uczenia się. Metoda projektu pozwala stosować wiedzę w praktyce, daje możliwość kształcenia kompetencji społecznych i ma wpływ na rozwój sprawczości. Dlatego warto w projektach obywatelskich zwrócić szczególną uwagę na samodzielność pracy uczniów. **Uczniowskie projekty staną się obywatelskie tylko wtedy, kiedy od pomysłu, przez realizację do podsumowania, ich istotą będzie samodzielna praca zespołów uczniowskich. A także kiedy sami wymyślą cel i temat projektu i będą starali się rozwiązać problem, który ich dotyczy, lub dowiedzieć się więcej na temat tego, co ich interesuje.** O tym założeniu należy pamiętać, wprowadzając na zajęciach edukacji obywatelskiej metodę projektu.

Zgodnie z podstawą programową **projekt obywatelski jest realizowany przez zespół uczniów pod opieką nauczyciela** i powinien mieć:

- charakter **badawczy** lub **społeczny**,
- **cel** zweryfikowany i zaakceptowany przez nauczyciela,
- **plan** z podziałem odpowiedzialności za realizację poszczególnych zadań,
- **harmonogram**,
- **dokumentację** pracy projektowej prowadzoną przez uczniów w formie ustalonej z nauczycielem,
- **publiczną prezentację** rezultatów pracy zespołu w sposób ustalony z nauczycielem,
- **podsumowanie i ocenę** według ustalonych zasad, ze szczególnym zwróceniem uwagi na **informację zwrotną, samoocenę i ocenę koleżeńską** zarówno jego efektów, jak i współpracy w zespole.

Wymienione powyżej warunki są zaczerpnięte wprost z podstawy programowej, nie wyczerpują wszystkich elementów pracy projektowej, dlatego nauczyciel może zastosować również inne rozwiązania, które będą wspierały realizację wymagań ogólnych i szczegółowych oraz kształcenie i rozwijanie umiejętności obywatelskich uczniów, w tym samodzielność i sprawczość.

Czym jest projekt edukacyjny?

Projekt edukacyjny to cykl zaplanowanych działań, proces, który obejmuje cztery podstawowe etapy:

- **przygotowanie** – wybór tematu projektu oraz zdefiniowanie problemu,
- **planowanie** – określenie celów projektu i zaplanowanie poszczególnych jego części,
- **działanie** – realizacja działań,
- **zakończenie**, prezentację i ocenę – publiczne przedstawienie rezultatów projektu i ocena realizacji założonych celów i wykonanych działań.

Projekty badawcze i projekty społeczne

Według założeń podstawy programowej edukacji obywatelskiej uczennice i uczniowie liceów oraz techników będą realizować projekty obywatelskie o charakterze badawczym lub społecznym. W tabeli zamieszczono porównanie tych dwóch rodzajów projektów.

Tabela 3. Projekty badawcze i społeczne w edukacji obywatelskiej

Kryteria	Projekty w edukacji obywatelskiej	
	badawcze	społeczne
Cel projektu	Znalezienie odpowiedzi na pytanie badawcze przy wykorzystaniu co najmniej trzech źródeł i wybranych narzędzi badawczych (np. obserwacje, ankiety, wywiady, materiały eksperckie, źródła medialne, doświadczenia).	Rozwiązanie problemu dotyczącego klasy, szkoły, społeczności lokalnej lub innego problemu społecznego, który jest związany z otoczeniem ucznia.
	Zebranie i usystematyzowanie informacji dotyczących problemu badawczego, np. w formie różnego rodzaju opracowań (publikacji, eseju, wywiadu, albumów, filmu itp.).	Połączenie działania lokalnego z doświadczeniem edukacyjnym opartym na zaangażowaniu uczniów w świadomy proces zmian.
Etapy	przygotowanie (zainteresowanie problemem badawczym – <i>Co chcemy poznać?</i>) planowanie (wybór tematu badawczego, sformułowanie problemu, sformułowanie pytań badawczych, propozycja źródeł, ramy organizacyjne – <i>Co i jak chcemy zbadać?</i>) realizacja (planowanie pracy badawczej, wykonanie działań/czynności, weryfikacja i analiza źródeł, zbieranie informacji, hipotezy badawcze, prowadzenie badań własnych – <i>W jaki sposób prowadzimy badania własne?</i>) zakończenie (prezentacja efektów, ewaluacja pracy – <i>Czego się dowiedzieliśmy? Jak nam się pracowało?</i>)	przygotowanie (zainteresowanie uczniów projektem, poznanie problemów – <i>Co chcemy zmienić w najbliższym otoczeniu?</i>) planowanie (harmonogram działań – zasoby, wyszczególnienie zadań, terminy – <i>Jak chcemy to zrobić?</i>), realizacja (działanie, konsultacje z nauczycielem, rozwiązywanie ewentualnych problemów, widoczność projektu – <i>Jak przebiega praca?</i>) zakończenie (prezentacja efektów, wyciąganie wniosków – <i>Jaki jest efekt? Czy cel został zrealizowany? Jak nam się pracowało?</i>)

Tabela 4. Przykłady projektów w edukacji obywatelskiej

Przykłady projektów z wykorzystaniem podstawy programowej edukacji obywatelskiej	Projekt badawczy	Projekt społeczny
Temat	„Społeczeństwo w dobie rozpowszechniania niesprawdzonych informacji”	„Do szkoły i ze szkoły”
Cel	Wyjaśnienie wpływu mediów tradycyjnych i społecznościowych na przekonania i postawy ludzi.	Pokazanie, jakie problemy mają osoby dojeżdżające do szkoły.
Problem	W jaki sposób rozpowszechnianie niesprawdzonych informacji wpływa na funkcjonowanie społeczeństwa?	W jaki sposób można usprawnić komunikację między gminami?
Odniesienie do podstawy programowej edukacji obywatelskiej – czyli jaki cel, jaka umiejętność i jakie wymaganie szczegółowe będą realizowane we wskazanych powyżej projektach.		
	Cele 1, 2; umiejętność 1 Dział V; wymaganie obowiązkowe 10	Cele 1, 5, 6; umiejętności 1, 4, 5, 6 Dział III; wymaganie fakultatywne 5

Od czego rozpocząć pracę metodą projektu?

Metoda projektu wymaga od nauczyciela starannego przygotowania się od strony **metodycznej** i **merytorycznej**, a także **indywidualizacji** pracy na poziomie klasy czy grupy projektowej. Dlatego, planując zajęcia edukacji obywatelskiej, warto odpowiedzieć na kilka pytań.

Jakie regulacje na temat pracy metodą projektu znajdują się w statucie szkoły i realizowanym przez nauczyciela programie nauczania?

Statut szkoły oraz program nauczania określają założenia, które oprócz podstawy programowej i aktów prawa oświatowego wyznaczają **ramy realizacji projektu**, nie tylko na lekcjach edukacji obywatelskiej, ale także dla całej szkoły. Analiza programu nauczania, szczególnie kiedy korzystamy z programów opracowanych przez innych nauczycieli czy wydawnictwa, powinna służyć **indywidualizacji pracy zespołu** lub/i brać pod uwagę **potrzeby edukacyjne** poszczególnych uczniów.

Dodatkowo warto zwrócić uwagę na **program wychowawczo-profilaktyczny szkoły**, który zarówno w zakresie projektów społecznych, jak i badawczych może być **inspiracją i źródłem** wiedzy dla nauczyciela i samych uczniów. Ponadto daje on możliwość poznania środowiska szkolnego i wskazuje sposoby rozwiązywania konkretnych problemów.

Które cele, umiejętności i wymagania szczegółowe podstawy programowej mogą być realizowane metodą projektu?

Nauczyciel może zaproponować uczniom różnego rodzaju projekty, zarówno takie, które wpisują się bezpośrednio w wymagania szczegółowe w zakresie wiedzy i umiejętności, jak i te, które realizują cele ogólne kształcenia w edukacji obywatelskiej, ale nie są bezpośrednio powiązane z wymaganiami szczegółowymi. Przy określeniu tematu projektu, najważniejsze jest to, by decyzja dotycząca ich wskazania została podjęta przez uczniów.

Podstawa programowa edukacji obywatelskiej została skonstruowana w taki sposób, że **do każdego wymagania szczegółowego przyporządkowane zostały cele kształcenia** (wymagania ogólne) oraz związane z nimi **umiejętności**. Takie rozwiązanie ułatwia pracę metodą projektu. Na przykład definiując problem w projektach społecznych, należy zwrócić uwagę na te **wymagania szczegółowe**, które są związane z **celem kształcenia nr 5** (zaangażowanie obywatelskie) oraz **umiejętnością nr 4** ([...] podejmowanie działań na rzecz rozwiązania wybranych problemów społecznych [...]). Dlaczego tak? Ponieważ **zaangażowanie obywatelskie** połączone z **podejmowaniem działań na rzecz rozwiązania problemów społecznych** stanowi istotę projektu obywatelskiego o charakterze społecznym. W tabeli zamieszczono przykłady ilustrujące omawianą kwestię.

Tabela 5. Przykłady projektów społecznych dla wybranych wymagań szczegółowych

Dział podstawy programowej	Wymaganie szczegółowe, które można zrealizować metodą projektu społecznego	Propozycja projektu
Dział II Szkola jako wspólnota	Wymaganie obowiązkowe. Uczeń: 2) diagnozuje problemy i potrzeby społeczności szkolnej, proponuje konstruktywne rozwiązania, a także w miarę możliwości (samodzielnie lub zespołowo) podejmuje działanie w tej sprawie	Dlaczego tak mało osób angażuje się w naszej szkole w pracę samorządu uczniowskiego?
		Smartfon na lekcji – potrzeba czy problem ze skupieniem się?
Dział III Społeczność lokalna	Wymaganie obowiązkowe. Uczeń: 4) identyfikuje formy aktywności obywatelskiej (w tym wolontariat) i dostępne lokalnie mechanizmy wspierające zaangażowanie mieszkańców (m.in. budżet obywatelski, inicjatywa lokalna, fundusz sołecki) oraz w miarę możliwości wykorzystuje wybrany mechanizm w sprawie ważnej dla siebie lub społeczności	„Na problemy wolontariat”. Czy wolontariat można wykorzystać w ważnej dla nas sprawie?
		Wymaganie fakultatywne. Uczeń: 5) diagnozuje problemy i potrzeby społeczności lokalnej dotyczące młodych ludzi, proponuje konstruktywne rozwiązania oraz korzysta z dostępnych mechanizmów demokratycznych, by je zasygnalizować

W przypadku **projektów badawczych** można również zastosować ten sam sposób wyboru problemów i np. **odszukać wśród wymagań szczegółowych**, do których są **przyporządkowane cele kształcenia nr 1** (rozumienie sfery publicznej) i **nr 2** (rozumienie oraz poszanowanie wartości i zasad demokracji) oraz **umiejętności 1** ([...] poszukiwanie, weryfikowanie i analizowanie informacji na tematy społeczne i polityczne) **lub 2** ([...] określanie własnego zdania na podstawie danych, wartości, potrzeb, jego wyrażanie i uzasadnianie). W tabeli poniżej podano przykłady takich rozwiązań.

Tabela 6. Przykłady projektów badawczych dla wybranych wymagań szczegółowych

Dział podstawy programowej	Wymaganie szczegółowe, które można zrealizować metodą projektu badawczego	Propozycja pytania badawczego
Dział IV Demokracja i prawo	Wymaganie obowiązkowe. Uczeń: 1) na przykładzie Polski po 1945 r. charakteryzuje ustroje totalitarny oraz autorytarny i odróżnia je od demokracji; analizuje i ocenia polityczne, społeczne, ekonomiczne i obyczajowe konsekwencje autokratycznych sposobów rządzenia dla jednostki	Czy PRL wciąż żywy? – badania nad konsekwencjami autorytaryzmu w Polsce
	2) wskazuje kluczowe etapy i założenia procesu demokratyzacji Polski po 1989 r. oraz wykorzystując doświadczenia świadków historii przedstawia, ocenia i dyskutuje polityczne, gospodarcze i społeczne konsekwencje transformacji	Rodzice i dziadkowie o transformacji w Polsce – doświadczenia świadków historii
Dział V Polska – władza, świat polityki i sfera publiczna	Wymaganie obowiązkowe. Uczeń: 10) wyjaśnia wpływ mediów tradycyjnych i społecznościowych na przekonania i postawy opinii publicznej oraz funkcjonowanie społeczeństwa, państwa i demokracji, wyjaśnia zagrożenia związane z upowszechnianiem niesprawdzonych informacji	Jak upowszechnianie niesprawdzonych informacji wpływa na funkcjonowanie obywatela w państwie?
	11) wyszukuje wiarygodne źródła informacji na wybrane tematy społeczno-polityczne, identyfikuje przykłady manipulacji i dezinformacji oraz fałszywe informacje; potrafi je weryfikować	Jak weryfikować informacje, aby nie dać się zmanipulować?
	Wymaganie fakultatywne. Uczeń: 1) analizuje kampanię wyborczą, programy partii i sposób komunikacji z obywatelami oraz wyjaśnia wpływ sondaży, krytycznie ocenia komunikaty perswazyjne, odróżniając fakty od opinii i weryfikując informacje (wymaganie obowiązkowe w roku szkolnym, w którym odbywają się w Polsce wybory powszechne)	Kampania wyborcza – informacja czy perswazja?
	3) na przykładzie wybranego problemu analizuje przejawy i skutki polaryzacji społecznej i politycznej oraz formułuje w tej sprawie opinię	Dlaczego są podziały „my” i „oni”?
	4) Ocena wpływ społeczeństwa obywatelskiego na przemiany polityczne i społeczne w Polsce XX i XXI w. (w tym znaczenie „Solidarności”) i na przykładzie wybranego problemu analizuje działania organizacji i ruchów społecznych na rzecz jego rozwiązania	Jak „Solidarność” zmieniła nasze społeczeństwo i historię?
Dział VI Polska w Europie	Wymaganie fakultatywne. Uczeń: 1) przedstawia założenia wybranej polityki wspólnotowej, w tym wpływ jej realizacji na własną okolicę i Polskę oraz formułuje i uzasadnia własną opinię na jej temat	Jak wspólna polityka rolna UE wpływa na moją miejscowość i Polskę?
	3) na wybranym przykładzie analizuje przyczyny i konsekwencje etnicznego i religijnego różnicowania społeczeństw państw europejskich oraz ocenia różne modele polityki państwa względem różnorodności	Zróżnicowanie społeczeństw państw europejskich – przyczyny i konsekwencje

Nauczyciel wspólnie z uczniami może zastosować inne sposoby wyboru zagadnień czy problemów związanych z realizacją projektu edukacyjnego w ramach przedmiotu. Na koniec powinna to być, co należy jeszcze raz podkreślić, **autonomiczna decyzja uczniów**.

Jak wykorzystać do realizacji projektu obywatelskiego potencjał uczniów, w tym ich zainteresowania, talenty i zdolności?

Projekt obywatelski jest działaniem zespołowym uczniów, dlatego powinien opierać się na ich zaangażowaniu i odpowiadać na ich potrzeby. To również przestrzeń do samodzielności, aktywności i rozwoju zainteresowań. To wspólne uczenie się tego, co jest dla młodych ludzi najbardziej interesujące, ale także zauważenie i dowartościowanie przez nauczyciela tego, co uczniowie już robią poza szkołą w ramach własnej aktywności obywatelskiej, np. jako wolontariusze, harcerze, sportowcy czy strażacy. Podstawa programowa edukacji obywatelskiej daje do tego możliwości. Na przykład metodą projektu można zrealizować wymaganie fakultatywne z działu III „Społeczność lokalna i regionalna”, w którym Uczeń identyfikuje lokalnie działające organizacje pozarządowe, poznaje ich działanie, szuka tych, których cele podziela, oraz poznaje różnorodne formy zaangażowania w ich działania, w tym wolontariat, i w miarę możliwości angażuje się w działalność organizacji – [cele 1 i 5, umiejętności 1 i 4]. W tego typu projekcie, np. społecznym, uczniowie, pracując w zespole, powinni samodzielnie określić zarówno temat, jak i cel działania projektowego, pokazać, w jaki sposób działają w danej organizacji i jakie w ten sposób rozwiązują problemy społeczne w swoim środowisku. Tego typu projekt będzie najlepiej spełniał cele przedmiotu i rozwijał sprawczość.

W którym roku nauki przedmiotu najlepiej zrealizować projekt obywatelski? Czy będzie to pierwszy, czy ostatni rok nauki?

Uczniowie liceum i technikum realizują jeden projekt obywatelski o charakterze społecznym lub badawczym. Dlatego nauczyciel musi rozważyć: **kiedy** przeprowadzenie działań projektowych **będzie najlepsze dla jego uczniów i jaki czas** realizacji projektów będzie dla nich **najbardziej korzystny**?

Czy będą to **projekty realizowane w różnym czasie, przez różne zespoły** uczniowskie wg wcześniej ustalonego harmonogramu? Czy może **uczniowie zrealizują projekt w ostatnim roku nauki**, już po omówieniu wybranych wymagań szczegółowych? Ten drugi sposób może okazać się o tyle zasadny, że pozwoli na **powiązanie oceny końcowej z przedmiotu z oceną z projektu obywatelskiego**. Ponadto poprzez realizację **działań obywatelskich** (por. rozdział 10) uczniowie nabędą umiejętności, które nie tylko pozwolą im sprawnie zrealizować projekt edukacyjny, ale będą w połączeniu z **prezentacją i oceną** działań projektowych zwieńczeniem nauki przedmiotu.

Wyboru czasu realizacji projektu **nauczyciel może dokonać wspólnie z uczniami**, co na pewno przysłuży się do nauki **sprawczości**, a np. analiza SWOT każdego rozwiązania pozwoli uczniom nabyć dodatkowe umiejętności społeczne. Wybierając czas realizacji projektu, warto również wziąć pod uwagę specyfikę szkoły, np. ewentualne praktyki zawodowe w technikach czy egzaminy zewnętrzne na poszczególne kwalifikacje zawodowe.

Należy pamiętać, że uczniowie mogą zrealizować więcej niż jeden projekt w czasie zajęć z edukacji obywatelskiej. Warto z tego rozwiązania skorzystać, szczególnie w szkołach, gdzie jest np. zakres rozszerzony przedmiotu wiedza o społeczeństwie, i przeprowadzić zarówno projekt społeczny, jak i badawczy.

Uczniowie branżowych szkół I stopnia, zgodnie z podstawą programową, nie mają obowiązku realizacji projektu obywatelskiego, ale biorąc pod uwagę indywidualne potrzeby uczniów, nauczyciel może także zrealizować projekt obywatelski z uczniami.

W jaki sposób przygotować zajęcia wprowadzające do metody projektu, tak aby osiągnąć zakładane w podstawie programowej cele i wymagania szczegółowe?

Nauczyciel powinien przekazać uczniom informacje o tym, **czym jest obywatelski projekt edukacyjny**, jakie **zadania mają uczniowie**, a **jakie ma nauczyciel**. Należy podkreślić, że uczniowie będą pracować samodzielnie, natomiast nauczyciel będzie ich wspierał i udzielał informacji zwrotnej na poszczególnych etapach pracy projektowej. Ponadto nauczyciel powinien wymienić potencjalne problemy i podać przykłady ich rozwiązania, a także wskazać mocne strony i szanse, jakie daje praca metodą projektu.

Rozpoczynając projekt obywatelski, uczniowie powinni posiadać wiedzę na temat tego, **co będzie się działo na każdym etapie**; powinni **znać kryteria oceny** zarówno w obszarze **wiedzy, umiejętności**, jak i **postaw**.

W czasie zajęć organizacyjnych lub w pierwszym etapie realizacji projektów, uczniowie powinni **otrzymać informacje** na temat **ciekawych projektów edukacyjnych**, które przeprowadzono w szkole. Można też skorzystać z doświadczenia innych szkół czy **organizacji pozarządowych realizujących projekty społeczne i badawcze**. Uczniowie mogą także **samodzielnie zebrać przykłady projektów**, a następnie wskazać te, które są dla nich atrakcyjne. Zobaczenie efektu końcowego, konkretnych rezultatów wybranych projektów będzie dla nich dobrym elementem motywacji do pracy. Ponadto każdy rok realizacji edukacji obywatelskiej będzie budował nowe doświadczenie w szkole, same projekty, np. społeczne, będzie można kontynuować, a w przypadku projektów badawczych – porównywać ich wyniki. **Należy jednak pamiętać, że to uczniowie powinni samodzielnie, przy wsparciu nauczyciela, zdefiniować projekty, które chcą zrealizować.**

Jakie doświadczenie w pracy metodą projektu mają uczniowie?

Zawsze warto bazować na już posiadanej wiedzy i umiejętnościach. Dlatego i tym razem, czy to **metodą burzy mózgów**, czy w **formie ankiety** nauczyciel może **zebrać doświadczenia uczniów z pracy projektowej**, zarówno w zakresie realizowanych problemów, tematów, jak i tego, co było dla nich łatwe, a co trudne. Szczególnie ten drugi zakres pytań pozwoli na budowanie pozytywnych doświadczeń, czy przygotowanie się na ewentualne „rafy” lub „punkty krytyczne” w projekcie.

Nauczyciel będzie wiedział, kto wśród uczniów ma jakie doświadczenie – co jest szczególnie ważne w realizacji projektów obywatelskich – i co może wnieść do pracy zespołu. Dodatkowo uczniowie mogą zaprezentować zrealizowane przez nich projekty, np. w szkole podstawowej czy organizacji, do której należą. Tego typu aktywność można przeprowadzić **w formie lekcji odwróconej**.

Ile czasu trzeba zaplanować na realizację projektu?

Projekty społeczne i badawcze wymagają **dłuższego czasu realizacji**. Uczniowie muszą zdefiniować problem, szukać rozwiązań, analizować źródła, prowadzić zaplanowanie działania czy badania. Następnie dokumentować je i na koniec zaprezentować efekty swojej pracy oraz je ocenić. Muszą również uczyć się współpracy według określonych zasad i ram czasowych, a na koniec wykazać się **skutecznością**.

Projekt to proces, dlatego określając jego czas trwania, warto wziąć pod uwagę **opinie uczniów**, wskazując im jednocześnie **realność zaplanowanych** przez nich **zadań** w stosunku do określonego przez nich **czasu realizacji**. Nauczyciel musi zwrócić uwagę na to, że projekty, które trwają kilka miesięcy, mogą powodować demotywację do działania, a dwu-, trzytygodniowe nie zawsze sprawdzą się pod względem realizacji celu i wszystkich etapów metody projektu. Dlatego potrzebne są czas i przestrzeń do doświadczania sukcesów i wyciągania wniosków z porażek, przy indywidualizacji pracy z poszczególnymi zespołami. Rekomendowane są projekty, które trwają dwa, trzy miesiące.

Jak oceniać prace uczniów w projekcie? Kiedy stosować informację zwrotną, a kiedy ocenę koleżeńską lub samoocenę?

Każdy etap projektu wymaga od nauczyciela monitorowania pracy uczniów. Nie tylko w czasie przygotowania i planowania, ale przede wszystkim na etapie **działania**. **Stąd ważne jest** – już na początku projektu – **wyznaczenie „punktów kontrolnych”**, które pozwolą wskazać uczniom:

- **gdzie są, a gdzie powinni być;**
- **dlaczego tak jest i ewentualnie co zrobić, aby to zmienić.**

Ten rodzaj informacji zwrotnej powinien przekazać uczniom nauczyciel, ale także powinni jej dokonać sami uczniowie w formie samooceny, której uzupełnieniem będzie ocena koleżeńską. Ta forma oceny nie musi być rozbudowana, ale ma spełniać swoje funkcje, czyli **pomagać się uczyć i zrealizować cel projektu**.

Zespół uczniowski ma w projekcie zdefiniowany przez siebie **cel** i musi wiedzieć, co potrzebuje, aby ten cel osiągnąć. W ten sposób uczniowie będą się uczyć. Dlatego każdy z nich, indywidualnie i zespołowo, musi dokonywać samooceny i oceny koleżeńskiej, aby wiedzieć, co zrobić, by osiągnąć cel.

Informacji zwrotnej nauczyciel może dokonywać w trzech pierwszych etapach projektu, natomiast ocenę sumującą może zastosować na zakończenie projektu, kiedy uczniowie dokonają prezentacji i podsumowania swoich działań (również w formie samooceny i oceny koleżeńskiej); przy czym kryteria oceniania muszą być określone, np. w karcie projektu, już na etapie przygotowania.

W ocenie końcowej projektu – zgodnie z założeniami podstawy programowej – należy wziąć pod uwagę m.in.:

- **adekwatność działań** do postawionego **celu**,
- **stopień zaangażowania** uczniów (ilość włożonej pracy),
- **skuteczność** działania,
- **współpracę** w ramach zespołu projektowego,
- **indywidualny wkład** poszczególnych uczniów wchodzących w skład zespołu.

Więcej na temat oceniania w projekcie znajduje się w rozdziale 13.

Kto będzie sojusznikiem w pracy metodą projektu?

Realizując projekt edukacyjny, warto szukać **sojuszników**. Na pewno będą nimi **inni nauczyciele**. I tak np. możemy, współpracując z nauczycielami geografii i biologii, zrealizować międzyprzedmiotowy projekt badawczy na temat przyczyn i konsekwencji kryzysu klimatycznego (Dział VII „Świat globalnych zależności”; wymaganie szczegółowe obowiązkowe nr 5). O korelacjach międzyprzedmiotowych można przeczytać w podstawie programowej i na tej bazie zaproponować uczniom projekty, które łączą wiedzę i umiejętności z kilku przedmiotów.

Sojusznikami mogą być również **opiekunowie samorządu uczniowskiego, nauczyciele pedagogicy** czy **psycholodzy szkolni**, szczególnie w obszarze realizacji projektów społecznych związanych z życiem szkoły (Dział II „Szkoła jako wspólnota”; wymaganie szczegółowe obowiązkowe nr 2).

Ponadto do sojuszników należy zaliczyć **rodziców, władze lokalne** czy **organizacje pozarządowe**, szczególnie te, których cele działalności są spójne z podstawą programową edukacji obywatelskiej, a proponowane działania wprost odnoszą się do pracy metodą projektu. **Grono sojuszników jest szerokie** i zależy od doświadczeń nauczyciela czy współpracy szkoły ze środowiskiem lokalnym. Należy pamiętać o wartości **idei pozyskiwania sojuszników** i dzięki temu **naucze współpracy w praktyce**.

Kiedy projekt ma wysoką jakość, czyli co to są kryteria jakości projektu?

O jakości projektu świadczy nie tylko efekt końcowy, ale przebieg wszystkich etapów pracy projektowej, w której uczniowie:

- **samodzielnie wybierają temat i cel** projektu zgodnie ze swoimi zainteresowaniami i potrzebami;
- pracują samodzielnie, angażują się i proponują własne cele, rozwiązania, wybierają to, co jest dla nich ważne, podejmują decyzje i obserwują ich skutki, biorą odpowiedzialność za podejmowane działania i od pierwszego do ostatniego etapu projektu uczą się **samodzielności i samostereowności**;

- doświadczają **pracy zespołowej** przy wsparciu nauczyciela; komunikują się, dzielą pracą, rozwiązują konflikty wewnątrzgrupowe, zarządzają zespołem i projektem, identyfikując się z tematem, celami i wspólnymi działaniami;
- uświadamiają sobie **sprawczość i wpływ społeczny**; poprzez rozwiązanie problemu lub poszukiwanie odpowiedzi na zdefiniowany problem badawczy rozumieją, kiedy ich działanie będzie skuteczne; umieją dokonać ewaluacji i podsumowania działań, dlatego wiedzą, co oznacza **pozytywne oddziaływanie** na innych i środowisko;
- **rozwiązując problem**, stają przed wyzwaniem, ryzykiem, a nawet możliwością popełnienia błędów i umieją z nich wyciągnąć wnioski (uczyć się); weryfikują swoje działania w praktyce i potrafią wskazać, co mogli zrobić lepiej; stosują **zarządzanie kryzysowe** w praktyce;
- mają **podobny wkład i zaangażowanie**, dzielą się zarówno zadaniami, które rozwijają ich pasję, jak i tymi, które są mniej atrakcyjne; są zmotywowani do wspólnego osiągnięcia celu.

Dlatego projekty obywatelskie mają być wspólnymi działaniami uczniów od pierwszego do ostatniego dnia ich realizacji.

Jaka jest rola nauczyciela w projekcie obywatelskim?

W metodzie projektu nauczyciel pełni rolę mentora, a także facylitatora procesów grupowych. Na pewno wartościowe jest, kiedy tworzy przestrzeń do pracy, współpracy i wspólnego uczenia się, a także wspiera i nie wyręcza uczniów na każdym etapie projektu. Dlatego ważne, aby nauczyciel edukacji obywatelskiej, pracując metodą projektu:

- zbudował **środowisko sprzyjające realizacji projektu** zarówno wśród uczniów, jak i nauczycieli szkoły czy rodziców; o działaniach uczniów można poinformować radę pedagogiczną czy rodziców;
- zorganizował **zajęcia wprowadzające** do projektu, a także na bieżąco interesował się, czy uczniowie mają w szkole **czas i miejsce na realizację projektu**; uczniowie mogą mieć np. stałe spotkania w bibliotece szkolnej;
- **wspierał i motywował** uczniów na kolejnych etapach projektu, udzielał im **informacji zwrotnej** w fazie planowania i działania, uczył samooceny i oceny koleżeńskiej;
- służył pomocą ekspercką albo pomógł zorganizować konsultacje eksperckie;
- kiedy zaistnieje tego typu potrzeba, ułatwiał **komunikację w grupie** i pomagał budować atmosferę do twórczego rozwiązywania problemów; zachęcał do analizy błędów i wyciągania wniosków na przyszłość czy pomagał w rozwiązywaniu problemów lub konfliktów w grupie;
- **docenił** zarówno efekt projektu obywatelskiego, jak i pracę zespołową, a także pomagał w podsumowaniu działań projektowych.

Praca metodą projektu to uczenie się nie tylko uczniów, ale także nauczyciela. Dlatego warto realizować z uczniami nawet małe projekty, aby nabywać umiejętności i doświadczenie w tym zakresie. Opisana w przewodniku metoda to też możliwość współpracy z innymi nauczycielami dla budowania podstaw pod większe działania, inicjatywy i projekty obywatelskie.

Realizując projekty obywatelskie, zawsze należy pamiętać o ramach prawnych wyznaczonych przez przepisy prawa powszechnie obowiązującego oraz regulacje szkolne (statut szkoły), a także o bezpieczeństwie uczniów.

12. Portfolio obywatelskie, jak je budować i z niego korzystać

Urszula Małek

Obywatelskie portfolio

W czasie zajęć edukacji obywatelskiej uczniowie mogą dokumentować swoją pracę w zakresie podjętych działań obywatelskich w **indywidualnym portfolio**, które wspiera proces uczenia się.

Portfolio, czyli teczka, to metoda polegająca na gromadzeniu przez uczniów w sposób uporządkowany prac i materiałów (m.in. notatek), w celu organizacji oraz poznania procesu uczenia się, a także dokonania samooceny. To również narzędzie, które może zastosować nauczyciel, aby poznać indywidualne postępy ucznia i ocenić jego pracę, stosując informację zwrotną lub ocenę sumującą. Dlatego portfolio służy zarówno uczniom, jak i nauczycielom.

Uczennicy i uczniowi portfolio m.in.:

- pozwala udokumentować pracę, czyli pokazać, jakie działania, aktywności zrealizowali, w jakim czasie i z jakim skutkiem,
- daje możliwość refleksji nad własną pracą, w tym nie tylko nad tym, jaką nabyli wiedzę, ale także jakie kształtowali umiejętności czy aktywności i dlaczego z takim, a nie innym skutkiem zakończyły się ich działania,
- daje swobodę działania nie tylko poprzez dobór i prezentację materiałów, ale pozwala np. na wybór rozwiązania danego problemu,
- pozwala kształcić różnorodne umiejętności, nie tylko związane np. z konkretnym działaniem, ale również samodzielnością czy odpowiedzialnością.

Nauczyciel, stosując metodę portfolio, może m.in.:

- monitorować efekty uczenia się ucznia w sposób ciągły, jako proces, a nie tylko efekt wykonania jednego zadania,
- zapoznać się z refleksją ucznia związaną z podjętymi przez niego działaniami, w tym samooceną,
- indywidualizować ocenę pracy ucznia ze zwróceniem uwagi na postępy w pracy,
- poznać zainteresowania ucznia i jego uzdolnienia.

Po co portfolio w edukacji obywatelskiej?

W praktyce szkolnej teczki są prowadzone zarówno dla konkretnego zagadnienia (tematu), jak również dla dokumentowania aktywności ucznia w semestrze lub w ciągu całego roku szkolnego. Metoda ma też swoje zastosowanie w pracy projektowej, dlatego portfolio może być również teczką zespołu, w której każdy uczeń prezentuje swoją pracę.

Portfolio w edukacji obywatelskiej ma przede wszystkim dokumentować działania

obywatelskie podjęte przez ucznia, co nie oznacza, że nauczyciel nie może wspólnie z uczniami określić szerszego zastosowania teczek, np. pokazania całości pracy na lekcjach. Musimy jednak pamiętać, że portfolio ma wpływ na naukę samodzielności i planowanie procesu oceniania, dlatego warto zastanowić się, czy nie ograniczyć – w pierwszym roku nauki – teczek tylko do działań obywatelskich. Taki wybór jest autonomiczną decyzją nauczyciela.

Zastosowanie portfolio na lekcjach edukacji obywatelskiej **wymaga dokładnego określenia uczniom, do czego będzie służyćteczka (portfolio) i jakich efektów nauczyciel oczekuje.**

Zgodnie z zasadami pracy z portfolio, każdy uczeń powinien mieć swobodę w prowadzeniu teczek, przy czym warto uwzględnić następujące elementy:

- **cele osobiste** – np. notatki związane z celami, które uczeń wyznacza sobie w obszarach **wiedzy, umiejętności;**
- **rejestr doświadczeń** – dokumenty, które dotyczą działań obywatelskich, np.: petycja (działanie nr 8), wypełniony wniosek o dowód osobisty (działanie nr 11), uczestnictwo w przygotowaniu obchodów rocznicy ważnego wydarzenia historycznego (działanie nr 3),
- **rejestr naukowy** – np. dokumentacja rozwoju poznawczego w postaci notatek opisujących prowadzone działania obywatelskie, w których uczeń wymienia zrealizowane cele i wyznacza sobie kolejne,
- **elementy pomocnicze** – spis treści, ciekawe artykuły czy inne wartościowe dla ucznia źródła wykorzystane w czasie działań obywatelskich.

Musimy pamiętać, że wszystkie materiały umieszczone w portfolio muszą być uporządkowane, a idea teczek polega na ukazaniu procesu uczenia się, w tym uczenia się samodzielności i sprawczości.

Na jakich zasadach powinny być uporządkowane materiały w teczkach?

Do teczek uczeń może wkładać zarówno prace wykonane na lekcji, jak i w domu. Zawartość teczek powinna być stale i systematycznie uzupełniana oraz porządkowana, ponieważ przy pomocy portfolio można oceniać nie tylko merytoryczną jakość samodzielnej pracy, ale także następujące umiejętności:

- wyszukiwanie, selekcjonowanie i krytyczną analizę różnych źródeł informacji,
- planowanie, organizowanie i ocenianie procesu uczenia się,
- przejmowanie odpowiedzialności za naukę własną,
- dobór odpowiednich materiałów i źródeł oraz sposób prezentacji efektów swojej pracy.

Teczka tematyczna, związana z realizacją konkretnego działania obywatelskiego, może zawierać:

- spis treści prezentujący wszystkie zebrane materiały oraz krótkie uzasadnienie ich wyboru,
- zebrane i uporządkowane notatki, wypełnione wnioski i formularze, analizy, materiały ilustracyjne lub inne dokumenty (w tym akty prawne) pokazujące zrealizowane przez ucznia działania,
- bibliografię w postaci zbioru wykorzystanych źródeł w portfolio,
- inne elementy, które uczniowie uznali za ważne i uzgodnili z nauczycielem.

W poniżej tabeli zaproponowano przykładową zawartość portfolio dla dokumentowania wybranych działań obywatelskich.

Tabela 7. Przykładowa zawartość portfolio uczniowskiego dla wybranych działań

Działanie obywatelskie określone w podstawie programowej	Przykładowa zawartość obywatelskiego portfolio (oprócz spisu treści i bibliografii)
• aktywne uczestnictwo w debacie na wybrany temat społeczny, prezentowanie własnego zdania, które uzasadnia i broni, oraz podejmowanie dialogu z osobami o odmiennych poglądach (działanie nr 1 dla liceum, technikum i branżowej szkoły I stopnia)	• notatki dotyczące celu wystąpienia, przebiegu debaty i informacje nt. aktywnego udziału ucznia, • treść wystąpienia, jeśli wystąpienie było wcześniej przygotowane, • materiały ilustracyjne lub zdjęcia, jeśli powstały, • dodatkowe materiały dotyczące tematu debaty, w tym źródła, które wykorzystał uczeń, • samoocena np. w formie karty działania
• aktywny udział w spotkaniu z przedstawicielami organów władzy publicznej, w ramach którego zadaje pytania dotyczące ich kompetencji (działanie nr 2 dla liceum, technikum i branżowej szkoły I stopnia)	• notatki dotyczące celu spotkania, jego przebiegu i informacje nt. aktywnego udziału ucznia, • treść pytania/pytań związana z kompetencjami; materiały, które wykorzystał uczeń do przygotowania pytania/pytań, • akty prawne, które dotyczą kompetencji organu władzy, z którym spotkał się uczeń, • materiały ilustracyjne lub zdjęcia, jeśli powstały, • samoocena odnosząca się do zadanego pytania, a także refleksja na przyszłość

Działanie obywatelskie określone w podstawie programowej	Przykładowa zawartość obywatelskiego portfolio (oprócz spisu treści i bibliografii)
aktywne uczestnictwo w przygotowaniu obchodów rocznicy ważnego wydarzenia historycznego (nieorganizowanego w ramach działalności szkoły) lub innych obchodach (działanie nr 3 dla liceum, technikum i branżowej szkoły I stopnia)	- notatki dotyczące celu obchodów uroczystości, przebiegu i informacje nt. aktywnego udziału ucznia, - informacje na temat wydarzenia historycznego, którego dotyczą obchody, - opis roli ucznia i zadań, które wykonywał, - materiały ilustracyjne lub zdjęcia, jeśli powstały, - samoocena odnosząca się do tego, „jak było”, a także refleksja „jak być powinno”
napisanie i wysłanie (opublikowanie) petycji, listu lub listu otwartego do przedstawicieli władz publicznych w ważnej dla niego sprawie (działanie nr 8 dla liceum, technikum i branżowej szkoły I stopnia)	- notatki dotyczące celu napisania petycji, listu lub listu otwartego do władz publicznych, ze wskazaniem, dlaczego dane sprawa jest ważna dla ucznia, - treść petycji, listu lub listu otwartego do władz publicznych z ewentualnym wskazaniem skutków, - informacje na temat możliwości i sposobów wykorzystania tej formy aktywności obywatelskiej, ze wskazaniem obowiązków władz publicznych, - materiały ilustracyjne lub zdjęcia, jeśli powstały, - samoocena odnosząca się do tego, „co było łatwe, co było trudne”, a także refleksja „w jaki sposób przeprowadzić tego typu działanie w przyszłości”
kandydowanie w klasowych lub szkolnych wyborach, w tym prowadzenie kampanii wyborczej (działanie nr 9 dla liceum, technikum i branżowej szkoły I stopnia)	- notatki dotyczące zasad klasowych lub szkolnych wyborów, ze wskazaniem odpowiednich przepisów prawa szkolnego związanych z biernym prawem wyborczym, - materiały z przeprowadzonej kampanii wyborczej ze wskazaniem ich celów oraz skuteczności, - informacja nt. wyników wyborów, - materiały ilustracyjne lub zdjęcia, jeśli powstały, - samoocena odnosząca się do tego, „co było łatwe, co było trudne”, a także refleksja „w jaki sposób takie doświadczenie przyda się w przyszłości”

W przypadku działań obywatelskich można uczniom zaproponować pytania, na które udzielą odpowiedzi w portfolio. Byłaby to forma autorefleksji nad ich pracą zarówno na etapie wyboru działania, jak i po jego zakończeniu. Proponowane pytania:

Etap przygotowania:

- Dlaczego wybieram to działanie?
- Co zamierzam osiągnąć, realizując to działanie? Kiedy uznam, że odniosłem/odniosłam sukces?

Etap podsumowania:

- Jaki jest efekt mojego działania? Co zostało zrobione?
- Jakie trudności lub wyzwania pojawiły się w tym działaniu? Jak sobie z nimi poradziłem/poradziłam? Co pomogło mi je przezwyciężyć?
- Jak inni reagowali na to działanie? Jak je oceniali?
- Co udało mi się osiągnąć? Czy uważam to za sukces?
- Jak oceniam to działanie? Co zrobiłbym/zrobiłabym ponownie tak samo? Co zrobiłbym/zrobiłabym inaczej?
- Czego nauczyłem/nauczyłam się o tym temacie dzięki działaniu? Czego nauczyłem/nauczyłam się o sobie dzięki temu działaniu?

W pracy metodą portfolio warto zaproponować uczniom ujednolicony sposób opisywania materiałów poprzez wskazanie do każdego z nich:

- daty,
- tematu lekcji, jeśli go dotyczy,
- **nazwy działania obywatelskiego,**
- treści zadania lub ćwiczenia związanego z działaniem obywatelskim z podaniem kryteriów oceny,
- opisu wykonania zadania lub np. wypełnionego formularza.

W teczce może (choć nie musi!) pojawić się również ocena nauczyciela w formie informacji zwrotnej lub oceny sumującej według wcześniej podanych zasad. Jeśli nauczyciel decyduje się ocenić portfolio, może to zrobić na podstawie następujących kryteriów:

- merytorycznej jakości samodzielnej pracy, w tym autorefleksji i samooceny,
- doboru materiałów, ich liczby i jakości,
- sposobów prezentacji – układu, wykonania, pokazania procesu uczenia się.

Zgodnie z podstawą programową edukacji obywatelskiej uczeń liceum i technikum realizuje cztery działania obywatelskie w czasie nauki przedmiotu, a uczeń branżowej szkoły I stopnia – trzy. Dlatego informację zwrotną można zastosować do pierwszych działań, a ocenę sumującą do kolejnych (porównaj z rozdziałem 13 dotyczącym oceniania).

Sposób czy forma prowadzenia obywatelskiego portfolio oraz jego ocena powinny uwzględniać indywidualne potrzeby uczniów lub zespołu klasowego, a przede wszystkim doświadczenie szkoły, w której pracuje nauczyciel. Dlatego kiedy rozpoczynamy pracę z portfolio, możemy skupić się na dwóch, trzech zasadach prowadzenia teczki, a kiedy mamy większe doświadczenie – rozszerzyć kryteria o kolejne.

13. Ocenianie w edukacji obywatelskiej

Urszula Małek

Ocenianiu podlegają osiągnięcia edukacyjne uczniów i jest to proces, w którym nauczyciel rozpoznaje poziom i postępy w opanowaniu wiadomości i umiejętności w stosunku do wymagań określonych w podstawie programowej przedmiotu oraz wymagań edukacyjnych wynikających z realizowanego programu nauczania³. Zgodnie z Ustawą z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty⁴, celem oceniania wewnątrzszkolnego jest⁵:

1. **informowanie** ucznia o poziomie jego osiągnięć edukacyjnych [...] oraz o postępach w tym zakresie;
2. **udzielanie uczniowi pomocy** w nauce poprzez przekazanie uczniowi informacji o tym, co zrobił dobrze i jak powinien się dalej uczyć;
3. **udzielanie wskazówek** do samodzielnego planowania własnego rozwoju;
4. **motywowanie ucznia** do dalszych postępów w nauce [...];
5. **dostarczanie** rodzicom i nauczycielom **informacji o postępach i trudnościach** w nauce i zachowaniu ucznia oraz o szczególnych uzdolnieniach ucznia;
6. **umożliwienie nauczycielom doskonalenia** organizacji i metod pracy dydaktyczno-wychowawczej.

Dlatego w trakcie nauki w szkole uczeń otrzymuje oceny bieżące i klasyfikacyjne (śródroczne i roczne, końcowe)⁶, przy czym oceny bieżące to nie tylko stopnie, ale także „[...] **monitorowanie** pracy ucznia oraz **przekazywanie** uczniowi **informacji** o jego osiągnięciach edukacyjnych **pomagających w uczeniu się**, poprzez wskazanie, **co uczeń robi dobrze, co i jak wymaga poprawy oraz jak powinien dalej się uczyć**”⁷.

Jak widzimy na podstawie przytoczonych przepisów prawa, ocenianie bieżące to nie tylko ocena sumująca, ale także **informacja zwrotna, której nie może zabraknąć w edukacji obywatelskiej**. Ocena pełni wiele funkcji i nie ogranicza się tylko do funkcji klasyfikacyjnej czy diagnostycznej. Proces oceniania opiera się też na funkcjach: wspierającej, kształtującej, informacyjnej i motywacyjnej. Ocenianie ma służyć uczniom i nauczycielom i ma mieć **charakter wspierający**. Dlatego nauczyciel jest zobowiązany do **jednoznacznego określenia wymagań edukacyjnych na daną ocenę**, które wynikają z podstawy programowej i pozostają w korelacji z realizowanym programem nauczania.

³ Art. 44b. ust. 3. Ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty [t.j. Dz.U. z 2024 poz. 750 z późn. zm.].

⁴ t.j. Dz.U. z 2024 r. poz. 750 z późn. zm.

⁵ W analizie art. 44b. ust. 5. Ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty ograniczono się tylko do omówienia kwestii związanych z ocenianiem osiągnięć edukacyjnych ucznia, bez odwoływania się do zapisów związanych z ocenianiem zachowania.

⁶ Art. 44e. ust. 2. Ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty [...].

⁷ § 12. Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 22 lutego 2019 r. w sprawie oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów i słuchaczy w szkołach publicznych [t.j. Dz. U. z 2023 poz. 2572 z późn. zm.].

Rozpoczynając zajęcia z edukacji obywatelskiej, warto sprawdzić, jakie **zapisy** na temat **form oceniania znajdują się w statucie szkoły** i czy odpowiada im wybrany program nauczania. Pamiętajmy, że statut szkoły powinien w sposób czytelny i jasny określać szczegółowe warunki i sposób oceniania wewnątrzszkolnego⁸, w tym m.in. przyjęte formy sprawdzania wiedzy i umiejętności czy sposoby uzasadniania oceny⁹. Dlatego ze względu na różne formy oceniania, w statucie szkoły powinno znaleźć się precyzyjne określenie sposobów uzasadniania ocen nie tylko form pisemnych, ale także pracy w grupie czy pracy metodą projektu. W edukacji obywatelskiej ocenianie nie może się obyć bez informacji zwrotnej, oceny koleżeńskiej, samooceny i uzasadniania ocen. Te informacje są ważne zarówno dla nauczyciela, jak i ucznia, kiedy ma on m.in. stosować wiedzę i umiejętności w praktyce.

Z założeń podstawy programowej edukacji obywatelskiej, a przede wszystkim z przytoczonych przepisów prawa wynika, że ważne jest stosowanie **informacji zwrotnej i uzasadnianie ocen**, ponieważ ma to wpływ na proces uczenia się.

Co oceniamy w edukacji obywatelskiej?

W przypadku edukacji obywatelskiej ocenianiu podlegają:

- opanowanie materiału (wiedza i umiejętności),
- podjęte działania praktyczne (w liceum i technikum cztery, a w branżowej szkole I stopnia – trzy),
- realizacja grupowego projektu edukacyjnego (liceum i technikum).

Dlatego nauczyciel powinien określić proporcje między tymi elementami: w branżowej szkole I stopnia dwoma, a w liceum i technikum trzema tak, aby żaden z nich nie dominował, a także wskazać na wzajemne uzupełnianie się poprzez ich równoległe stosowanie. Uczniowie nie powinni być oceniani tylko z wiedzy lub umiejętności. Należy także wziąć pod uwagę aktywności, czyli zrealizowane działania i projekty. Kiedy tylko są do tego możliwości, związane zarówno z realizowanym programem nauczania, jak i systemem oceniania, warto zastosować podział 50/50, czyli 50% dotyczy wiedzy i umiejętności, a drugie 50% aktywności (działania obywatelskie i projekty).

Na czym polega informacja zwrotna?

Informacja zwrotna to element oceniania wspierającego (kształtującego), które jest sposobem nauczania nastawionym na pomoc uczniom w uczeniu się, motywowanie i angażowanie. Na bieżąco śledzimy postępy w nauce i pozwalamy uczniom brać odpowiedzialność za proces uczenia się. Stosując informację zwrotną, musimy m.in. pamiętać o celach i kryteriach sukcesu, które wyznaczają kierunki zdobywania wiedzy i umiejętności, a także o celach związanych z podejmowaniem przez uczniów działań obywatelskich czy realizacją projektów zespołowych. Uczeń musi wiedzieć, dlaczego to robi i tak samo musi znać kryteria, na podstawie których pozna, że cel został osiągnięty. Nie możemy celu sprowadzać do stwierdzenia, że tak jest w podstawie programowej czy programie nauczania.

⁸ Art. 98. ust. 8. Ustawy z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe [t.j. Dz.U. z 2024 poz. 737 z późn. zm.].

⁹ Art. 44e. ust. 3. Ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty [...].

Określając kryteria osiągnięcia celu – samodzielnie lub wspólnie z uczniami – nauczyciel zawiera z uczniami umowę dotyczącą tego, co będzie oceniał i jak będzie to robił. Dzięki temu uczniowie wiedzą, jakie stawia się przed nimi wymagania edukacyjne, a także mogą sami ocenić, co osiągnęli, a czego nie. Mogą rozpoznać, jakie powinny być kolejne kroki w procesie uczenia się. Taki rodzaj pracy i filozofia uczenia są niezbędne w edukacji obywatelskiej, w tym w nauce sprawczości.

Informacja zwrotna powinna zawierać:

- wyszczególnienie i docenienie **dobrych** elementów **pracy, działania obywatelskiego** czy **projektu**,
- odnotowanie tego, **co wymaga poprawy** lub **uzupełnienia**,
- podpowiedzi, **w jaki sposób powinno się poprawić** np. konkretną pracę, działanie, w tym działanie zespołowe,
- wskazówki, **w jakim kierunku pracować dalej**; co zrobić, aby w przyszłości osiągnąć cel.

W przypadku działań obywatelskich i projektu edukacyjnego informacja zwrotna powinna dotyczyć:

- **adekwatności** działania do postawionego celu,
- **stopnia zaangażowania** (ilości włożonej pracy),
- **skuteczności** działania.

Dodatkowo w projekcie edukacyjnym należy dodać kryteria związane z:

- **współpracą** w ramach zespołu,
- **indywidualnym wkładem** poszczególnych członków grupy.

Nauczyciel we współpracy z uczniami może również ustalić inne kryteria, które są ważne dla młodzieży lub nauczyciela czy też wynikają z doświadczeń projektowych danej szkoły, a także statutu szkoły. Dlatego już na poziomie wspólnego ustalania kryteriów nauczyciel może pokazać sprawczość młodych ludzi w procesie uczenia się; zawsze należy jednak pamiętać o poszanowaniu obowiązujących przepisów prawa.

Informacja zwrotna w działaniach obywatelskich i projekcie edukacyjnym jest najlepszym sposobem monitorowania i wspierania procesu uczenia się.

Poniżej zamieszczono tabelę, która pokazuje kryteria informacji zwrotnej w działaniach obywatelskich i w projekcie.

Tabela 8. Proponowane kryteria oceny działań obywatelskich i projektów edukacyjnych

PROPONOWANE KRYTERIA OCENY	
Działania obywatelskie	Projekty edukacyjne
• adekwatność działania do postawionego celu • stopień zaangażowania (ilość włożonej pracy) • skuteczność działania	• adekwatność działania do postawionego celu • stopień zaangażowania (ilość włożonej pracy) • skuteczność działania • współpraca w ramach zespołu • indywidualny wkład poszczególnych członków grupy

Informacja zwrotna może być stosowana jako **komentarz bez stopni lub kombinacja stopni i komentarza**. Należy pamiętać, że w tym **drugim przypadku uczeń może zwrócić uwagę tylko na stopień, natomiast pominie to, co chciał mu przekazać nauczyciel**. Dlatego ważne jest takie zastosowanie informacji zwrotnej, aby uczeń **wykorzystał ją w praktyce** i wiedział, że jest ona dla niego ważna. Uczeń powinien wiedzieć i zrozumieć, że informacja zwrotna pomaga mu w uczeniu się i osiąganiu celów nie tylko na konkretnej lekcji, ale także w przyszłości. Nauczyciel powinien dokładnie przemyśleć, **kiedy** zastosuje informację zwrotną, **w jakiej formie** i w jaki **sposób przekaże ją uczniom**; powinien wziąć pod uwagę **indywidualne potrzeby uczniów**, zespołu projektowego czy klasowego.

Dlatego nauczyciel może zastosować informację zwrotną do pierwszych działań obywatelskich, a ostatnie ocenić sumująco; nie zapominając o uzasadnieniu oceny. Podobne połączenie może wystąpić w projekcie zespołowym, gdzie na pierwszych etapach uczniowie otrzymają informację zwrotną, a na zakończenie, oprócz oceny sumującej, jej uzasadnienie np. w postaci informacji zwrotnej.

Dlaczego samoocena i ocena koleżeńska w edukacji obywatelskiej?

Samoocena i ocena koleżeńska są elementami oceniania wspierającego i są niezbędne w uczeniu się, ale pełnią także ważną rolę w **realizacji podstawy programowej**. Nauczyciel może zastosować samoocenę i ocenę koleżeńską do rozwoju ucznia, ale także **oceny skuteczności nauczania** i oceniania, w tym zastosowania konkretnych metod i form pracy, realizacji działań obywatelskich czy projektów zespołowych.

Uczniom trudno osiągnąć cel, dopóki nie zrozumieją go i nie dowiedzą się, co trzeba zrobić, aby ten cel osiągnąć. Dlatego **samoocena** daje im możliwość określenia, **zdefiniowania swojej pracy** nie tylko **na poziomie** efektów, ale przede wszystkim **celów**. Stąd też istotne, aby nauczyciel przed wprowadzeniem samooceny pokazać uczniom, jak wygląda informacja zwrotna, formułując ją do wykonanego przez nich zadania czy działania. Tylko wtedy uczeń może zastosować samoocenę swojej pracy, kiedy będzie rozumiał czteroelementowe komentarze nauczyciela i znał cel ich zastosowania. Szczególnie jest to ważne przy pracy z uczniami ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi, kiedy

nauczyciele diagnozują i określają maksymalne możliwości ucznia, a następnie różnicują zadania i dostosowują ich stopień trudności.

Samoocenę można rozpocząć od zadania uczniom pytań:

- Co uznajesz za najważniejszy efekt swojej pracy/pracy zespołu?
- Z czego w swojej pracy jesteś zadowolony/zadowolona?
- Które zadania/działania realizowane przez ciebie były najtrudniejsze? Jak myślisz, co było tego powodem? Jak można w przyszłości pokonać te trudności?
- Które zadania/działania realizowane przez ciebie były najłatwiejsze? Co było tego powodem?
- Jaka była twoja pierwsza refleksja po zakończeniu pracy/działania? Czy twoja refleksja zmieniła się od tego czasu? Jak myślisz, dlaczego?

Uzupełnieniem samooceny może być **ocena koleżeńska**, która motywuje do pracy, wzmacnia komunikację w zespole, a także może ułatwić pracę nauczyciela, ponieważ uczniowie nie tylko poznają swoje **potrzeby** w procesie uczenia się, ale będą **uczyć się je przekazywać**. Stosowanie na lekcjach samooceny i oceny koleżeńskiej nie jest łatwe, ale jak każdy proces wymaga praktycznego **ćwiczenia**. **Będzie przynosić rezultaty** wtedy, gdy nauczyciel **pomoże wszystkim uczniom w opanowaniu tych umiejętności**. Przy zastosowaniu oceny koleżeńskiej należy pamiętać, aby **uczyć uczniów zachowania w grupie**, zarówno **zasad komunikacji**, jak i **umiejętności współpracy**. **Ocena koleżeńska nie może krzywdzić i wzbudzać antagonizmów, dlatego ważny jest jej obiektywizm i jasno określone kryteria**.

W **edukacji obywatelskiej samoocena występuje w portfolio obywatelskim** (uczeń np. na bieżąco dokonuje refleksji, czego się nauczył oraz w jaki sposób to wykorzysta w przyszłości; stawia przed sobą cele krótko- i długoterminowe) oraz w projekcie zespołowym.

Ocena koleżeńska, która najczęściej dotyczy przebiegu i efektów pracy grupowej, jest stosowana wówczas, kiedy uczniowie wspólnie wykonują lub wykonywali jakieś zadanie i są oceniani m.in. za to, jak ze sobą współpracowali, jak dzielili się zadaniami i jak się ostatecznie z nich wywiązali. Takie doświadczenia mają uczniowie w pracy metodą projektu, kiedy udzielają sobie informacji zwrotnej, uwzględniając:

- komunikację w grupie,
- klimat i jakość wspólnej pracy,
- podział zadań,
- planowanie,
- wywiązywanie się z zadań.

Samoocena i ocena koleżeńska służą procesowi uczenia się w edukacji obywatelskiej, ale aby spełniły swoją rolę, istotna jest informacja zwrotna udzielana przez nauczyciela.

W jaki sposób oceniać?

Informacja zwrotna nauczyciela najlepiej sprawdzi się przy ocenianiu, kiedy zastosowano w pracy z uczniami metodę projektu, analizę SWOT, studium przypadku czy różne formy debat lub dyskusji.

Samoocena powinna występować, kiedy wykorzystujemy portfolio, które będzie „ilustracją” działań obywatelskich realizowanych przez ucznia, ale także mniejszych form, takich jak poszukiwanie informacji metodą WebQuest czy praca z różnego rodzaju źródłami. Nie może zabraknąć samooceny w podsumowaniu projektu obywatelskiego czy w podsumowaniach różnych form debat i dyskusji. Natomiast **ocena koleżeńska** sprawdzi się w metodach, kiedy uczniowie pracują w grupie lub w parze albo realizują projekt obywatelski.

Przed podjęciem działania obywatelskiego uczeń powinien ustalić z nauczycielem jego temat i czas na wykonanie zadania. W aspekcie oceniania warto zaplanować, które z czterech podejmowanych przez ucznia działań będą oceniane np. za pomocą informacji zwrotnej, a które sumująco. Kiedy stosujemy kryteria oceniania, do oceny sumującej można każde z przyjętych kryteriów określić przydzielonym przedziałem punktów, a następnie ustalić skalę dla poszczególnych ocen częściowych. Podobne rozwiązanie można zastosować w ocenie końcowej projektu. Należy jednak pamiętać, o czym pisano powyżej, że wyznacznikiem pewnych rozwiązań przyjętych przez nauczyciela będzie statut szkoły.

Sposoby oceniania mają służyć procesowi uczenia się, dlatego mogą i powinny być stosowane naprzemiennie. Ale zawsze należy pamiętać, o czym pisano powyżej, że takie formy oceniania jak samoocena czy ocena koleżeńska muszą być poprzedzone wyjaśnieniem celu ich zastosowania i przykładem nauczyciela, który w ten sposób pracuje z uczniami. Ponadto powinny pojawić się jasne kryteria, np. w kartach pracy, tak aby uczeń, rozpoczynając aktywność w danej metodzie, wiedział, co jest jej celem oraz czy i w jaki sposób będzie oceniany.

Propozycje na koniec:

- Można rozpocząć planowanie oceniania uczniów od **sprawdzenia poszczególnych wymagań szczegółowych podstawy programowej i przypisanych do nich celów kształcenia oraz umiejętności**. Następnie dobrać do nich metody i formy pracy, a także sposoby oceniania.
- Warto na pierwszych lekcjach edukacji obywatelskiej oceniać z wykorzystaniem informacji zwrotnej, a na podsumowaniu sumująco.
- Należy zastanowić się, jak wprowadzić uczniów w działania obywatelskie i ich ocenianie przy poszanowaniu autonomii wyboru tych działań przez młodych ludzi. Można pierwsze zrealizowane przez uczniów działania obywatelskie ocenić za pomocą informacji zwrotnej, zwracając uwagę na kształcenie umiejętności samooceny, a kolejne np. sumująco, tak aby w każdym roku nauki było przynajmniej jedno działanie, a uczniowi doskonalili swoje umiejętności.
- Warto przeprowadzić projekt edukacyjny w ostatnim roku nauki, aby był on podsumowaniem całości edukacji obywatelskiej i wtedy uwzględnić ocenę z projektu w ocenie końcowej z przedmiotu.

14. Jak uczyć edukacji obywatelskiej w klasach, które rozszerzają WOS?

Łukasz Zamęcki

Edukacja obywatelska na poziomie podstawowym, jak zauważono wcześniej, ma przede wszystkim wyposażyć uczniów w wiedzę, umiejętności, kompetencje i postawy niezbędne do sprawnego funkcjonowania w świecie społecznym i politycznym. Badania edukacyjne wskazują, że podejścia, które promują otwartą atmosferę w klasie (zachęcając uczniów do udziału w zajęciach), w połączeniu z tradycyjnymi metodami nauczania przynoszą znaczne efekty w zakresie edukacji obywatelskiej. Nauczanie edukacji obywatelskiej w zakresie rozszerzonym (w przypadku polskiej szkoły – w postaci wiedzy o społeczeństwie) powoduje już konieczność zwiększenia nacisku w procesie uczenia na elementy wiedzowe.

Jeśli realizacja zajęć edukacji obywatelskiej odbywa się równolegle do przedmiotu WOS na poziomie rozszerzonym, nauczyciel może rozważyć poświęcenie większej ilości czasu na:

- rozwijanie zainteresowań uczniów wynikających z dotychczasowej z nimi dyskusji,
- omawianie zagadnień bieżących oraz debaty na ich temat,
- rozwijanie sześciu umiejętności obywatelskich określonych w podstawie programowej,
- praktyczne aspekty kształcenia – działania obywatelskie i projekty edukacyjne,
- sięganie po dodatkowe materiały źródłowe i ich analizę,
- wizyty w instytucjach publicznych.

Tam, gdzie wiedzowa część wymagań szczegółowych została już zrealizowana na zajęciach wiedzy o społeczeństwie, nie jest oczywiście zasadne powtarzanie ich na zajęciach edukacji obywatelskiej. Takie podejście warto zaznaczyć w programie nauczania obu przedmiotów.

Zagadnienia stricte wiedzowe pojawiające się na zajęciach WOS mogą być rozwijane na edukacji obywatelskiej o dyskusję nad bieżącymi zagadnieniami świata społecznego, politycznego czy międzynarodowego. Wymaga to zachowania metod dydaktycznych kładących nacisk na rzetelną edukację, ale umożliwia przeznaczenie czasu na tematy, które uczniowie i nauczyciel uznają za nie w pełni przedyskutowane. Nauczyciel otrzymuje większą swobodę korzystania z dodatkowych materiałów – tekstów, map, danych statystycznych, gier edukacyjnych, interaktywnych portali internetowych. Jako że edukacja obywatelska ma pełnić rolę powszechnego kształcenia z zakresu społecznego, obywatelskiego i patriotycznego, nauczyciel ma także możliwość organizacji wyjść edukacyjnych do miejsc i instytucji rozwijających kompetencje uczniów (np. do sądu rejonowego, urzędu gminnego, siedzib lokalnych mediów, skansenu, szlakiem miejscowych aktywistów).

Wiedza o społeczeństwie, nauczana w zakresie rozszerzonym, to w znacznej mierze przedmiot interdyscyplinarny. Wymaga zatem specyficznego przygotowania nauczyciela i ucznia. Nauczanie na poziomie rozszerzonym odwołuje się bowiem w treściach do zagadnień z zakresu wielu dyscyplin naukowych, w tym: filozofii (np. koncepcja człowieka czy dobra wspólnego), psychologii (aspekty psychologii osobowości), socjologii (np. wspólnoty społeczne i ich struktura), etnologii i kulturoznawstwa (kultura życia codziennego, narody i mniejszości etniczne), nauk o polityce (liczne zagadnienia dotyczące funkcjonowania państwa i instytucji publicznych), stosunków międzynarodowych (np. funkcjonowania Polski we wspólnocie globalnej oraz zagadnień organizacji międzynarodowych), prawa (podstawowe instytucje prawa cywilnego, karnego, rodzinnego etc.), nauk o polityce publicznej (elementy wybranych polityk sektorowych), nauk o administracji (elementy administratywistyki), nauk o mediach oraz poznaniu i komunikacji społecznej (np. rola mediów, procesy komunikowania społecznego).

Z jednej strony przedmiot wiedza o społeczeństwie jest zatem kluczowym reprezentantem nauk społecznych w polskiej szkole, z drugiej jednak powoduje, że zarówno przygotowanie nauczyciela, jak i prowadzenie zajęć wymagają wykraczania poza jedną dyscyplinę nauki. Z tego powodu nauczanie w zakresie rozszerzonym wymagać może m.in. większej współpracy z otoczeniem zewnętrznym, w zakresie, w którym ta współpraca wyposaża ucznia w wiedzę szczegółową.

O ile w zakresie podstawowym nauczanie edukacji obywatelskiej zostało tak skonstruowane, aby uczniowie uczestniczyli w różnych pozaszkolnych kontekstach edukacyjnych, np. projektach realizowanych w formie wywiadów, ankiet, wizyt i spotkań, o tyle w zakresie rozszerzonym współpraca z otoczeniem zewnętrznym oznaczać będzie większe otwarcie się na ekspertów i placówki edukacyjne. Nierzadko lokalne uczelnie czy organizacje społeczne prowadzące edukację społeczną oferują seminaria dla uczniów, debaty publiczne, spotkania z zaproszonymi gośćmi. Często organizatorzy konferencji naukowych są otwarci na uczestnictwo uczniów szkół średnich.

Nauczyciele przedmiotów społecznych mogą uzyskać wsparcie ośrodków doskonalenia nauczycieli, działów edukacji instytucji publicznych (np. Instytutu Pamięci Narodowej) czy muzeów. Szeroką ofertę edukacyjną w zakresie zagadnień objętych postawą rozszerzoną WOS oferują organizacje pozarządowe.

Coraz większa liczba publikacji naukowych udostępniana jest w tzw. otwartym dostępie, czyli bezpłatnie za pośrednictwem stron internetowych. Jedną z takich baz jest Repozytorium Otwartych Publikacji Naukowych OPEN, działające wcześniej jako Repozytorium CeON. Na stronie <https://open.icm.edu.pl/home> odnaleźć można publikacje naukowe także dotyczące zagadnień objętych programem edukacji obywatelskiej.

Wiele polskich czasopism naukowych również udostępnia artykuły naukowe w otwartym dostępie. Poniżej lista kilku wybranych czasopism naukowych upowszechniających publikacje na swoich stronach internetowych:

- „Przegląd Sejmowy” – <https://ps.sejm.gov.pl/journal.nsf/PS.xsp>
- „Przegląd Wschodnioeuropejski” – <https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/pw>
- „Studia Polityczne” – <https://czasopisma.isppan.waw.pl/sp>
- „Studia Politologiczne” – <http://www.studiapolitologiczne.pl/pl>
- „Studia z Polityki Publicznej” – <https://econjournals.sgh.waw.pl/KSzPP>

Zrozumienie współczesnego świata wymaga także dostępu do bieżących informacji. Rolę takiego źródła spełniać mogą portale największych gazet i tygodników społeczno-politycznych w Polsce. Należy przy tym pamiętać o rozróżnieniu roli informacyjnej od opiniotwórczej mediów.

W internecie można odnaleźć wiele godnych uwagi stron, które udostępniają wartościowe materiały edukacyjne. Ważnym źródłem, także z zakresu edukacji obywatelskiej, jest Zintegrowana Platforma Edukacyjna MEN – <https://zpe.gov.pl/>. Także inicjatywy społeczne warte są uwagi.

Czytanie dłuższych publikacji z zakresu nauk społecznych nie tylko wpisuje się w zainteresowania ucznia, ale umożliwia rozwój umiejętności analizowania tekstu. Przy rozwijaniu kompetencji złożonych uczniów, np. przy wykorzystaniu komunikatów z badań opinii publicznej, pomocna może być strona internetowa Centrum Badania Opinii Społecznej – <https://www.cbos.pl/PL/home/home.php> – gdzie są dostępne raporty, a w nich wykresy, schematy i tabele. Analiza badań opinii publicznej może pomóc w rozwoju umiejętności i wiedzy uczniów.

Różnorodne źródła – tekstowe i graficzne – mogą wspomóc rozwijanie umiejętności uczniów w zakresie argumentowania. Uczeń powinien umieć zweryfikować podaną tezę, dobrać argumenty i kontrargumenty. Należy pamiętać, że uczenie edukacji obywatelskiej w klasach, które rozszerzają wiedzę o społeczeństwie, wymaga rozwijania bardziej skomplikowanych zdolności kognitywnych, w tym porównywania, wartościowania, klasyfikowania.

15. Jak mądrze i bezpiecznie dotykać tematów kontrowersyjnych?

Łukasz Zamęcki

Niektóre tematy wchodzące w zakres edukacji obywatelskiej mogą wzbudzać napięcia i jest to całkiem normalne, tak jak oczywiste jest, że obywatele mają różne punkty widzenia na zjawiska społeczne, polityczne, gospodarcze i kulturowe. Z tych różnych punktów widzenia wynika zresztą pluralizm charakterystyczny dla rządów demokratycznych. Logika państwa demokratycznego przyjmuje występowanie ideologicznej różnorodności, która przekłada się na pluralizm partyjny.

Spółeczeństwo polskie posiada ważne tradycje walki i ochrony pluralizmu społecznego, politycznego, ekonomicznego i medialnego, a Polacy wielokrotnie udowadniali, także daleko idącym poświęceniem, znaczenie wolności i praw człowieka (np. przejście polskich żołnierzy wysłanych do walki z haitańskimi powstańcami na ich stronę; działalność Polskiego Państwa Podziemnego, aktywizm obywateli w okresie PRL). Z tego też powodu Polska broni szerokiego spektrum wolności i pluralizmu, co podkreślone jest już w pierwszym rozdziale Konstytucji RP, gdzie zapewniono wolność tworzenia i działania najróżniejszych organizacji i ruchów społecznych, w tym partii politycznych, związków zawodowych, stowarzyszeń i fundacji.

W Konstytucji podkreślamy wolność prasy i innych środków społecznego przekazu. Konstytucja RP wyraża też ważną dla Polaków równość wszystkich wobec prawa, wzajemny szacunek, zakaz dyskryminacji „z jakiegokolwiek przyczyny”, a ograniczenia wolności mogą być w Polsce ustanawiane tylko w ograniczony sposób, i tylko wtedy, gdy są konieczne z ważnych względów (jak bezpieczeństwo państwa). Same ograniczenia nie mogą naruszać istoty wolności i praw. Szerokie spektrum ideologiczne podkreślone jest w art. 13 Konstytucji, który ogranicza możliwość istnienia tylko ekstremalnych organizacji, które w swym działaniu dążą do zniszczenia pluralizmu i wolności innych obywateli.

Istnienie pluralizmu powoduje oczywiście występowanie w ramach naszych wspólnot różnych punktów widzenia, a zatem i potencjalnych napięć. Edukacja obywatelska, być może jak mało który przedmiot szkolny, musi radzić sobie z tymi różnymi punktami widzenia. Jak wskazano w warunkach i sposobach realizacji podstawy programowej przedmiotu edukacja obywatelska, proces dydaktyczny zakłada omówienie w klasie tematów związanych „z bieżącymi zagadnieniami społeczno-politycznymi, w tym także tematów dzielących Polaków i budzących w polskim społeczeństwie kontrowersje”. Szkoła zaś powinna być „miejscem, w którym uczniowie starają się zrozumieć, co łączy i co dzieli polskie społeczeństwo, w którym uczą się weryfikować informacje na te tematy, poznają różnorodne stanowiska, starają się wyrobić sobie własną opinię, uzasadniają ją, z szacunkiem dla innych prezentują i podejmują dialog z osobami, których poglądy mogą być odmienne”. Istnienie odmiennych poglądów nie może dziwić, ale wymaga kompetencji dyskusji i budowania wspólnej wizji państwa.

Wartość wzajemnego szacunku powoduje, że dyskusje i debaty muszą odbywać się z szacunkiem dla wszystkich ich uczestników. Nauczyciel powinien stać na straży kultury dyskusji. Uczniowie powinni móc przedyskutować wagę zasad kulturalnej debaty, tak aby zrozumieć znaczenie sposobów wypowiedzi czy to w piśmie, czy mowie. Nauczyciel zaś jest strażnikiem godności uczniów, co oznacza m.in. konieczność reakcji na wypowiedzi (w piśmie i mowie), które naruszają chociażby granice pluralizmu wyznaczone wspomnianym art. 13 Konstytucji, np. wypowiedzi dopuszczające nienawiść rasową i narodowościową czy stosowanie przemocy.

Bardzo istotne jest przy prowadzeniu zajęć dotyczących tematów kontrowersyjnych (np. sporów światopoglądowych – aborcja, związki par jedнопłciowych), aby wyposażyć uczniów w wiedzę i nauczyć opierania swojej argumentacji na faktach. Spory światopoglądowe nie są możliwe do rozwiązania na poziomie kompromisów, gdyż w konfliktach moralnych nie jest możliwa wzajemna kontrybucja czy podzielenie dobra tak, aby zaspokoić potrzeby wszystkich. Ale tym bardziej ważne jest wyczulenie uczniów na różne punkty widzenia, szacunek dla odmiennych poglądów, kulturę wypowiedzi i unikanie ataków osobistych. Możliwe jest także oparcie własnych wypowiedzi na faktach popartych odpowiednimi źródłami. Uczniowie, oprócz szacunku dla stanowisk odmiennych od własnych, powinni rozwijać nawyk samodzielnego docierania do poglądów prezentowanych przez różne strony debaty publicznej (np. odmienne środowiska ideowe czy partyjne). Dobrym zwyczajem jest podkreślanie, że przemyślenia uczniów powinny uwzględniać trzy kwestie: dobro także innych ludzi, dbałość o przyszłość oraz fakty naukowe.

Nauczyciel powinien uwzględniać kontekst, w którym funkcjonuje szkoła i dostrzegać napięcia istniejące w lokalnym otoczeniu społecznym. Niezbędne może okazać się wyjaśnienie także dyrekcji szkoły oraz rodzicom uczniów zasad organizacji zajęć edukacji obywatelskiej, w tym wskazanie zasadności debaty na tematy dzielące Polaków i korzyści z tej rozmowy dla wszystkich, ale także podkreślenie, że tematy związane z zagadnieniami wzbudzającymi kontrowersje społeczne realizowane są przy zachowaniu ram wyznaczonych wartościami Konstytucji RP, zasadą neutralności, braku perswazji oraz wzajemnego szacunku w debacie.

W sytuacji znacznej zbieżności poglądów uczniów na konkretne zagadnienie, nauczyciel powinien rozważyć przyjmowanie roli „advokata diabła”, tzn. świadomego przyjmowania stanowiska odmiennego do prezentowanego przez uczniów, tak aby wyposażyć ich we wskazane wcześniej argumenty odmiennych stron debaty. Dostarczanie argumentacji drugiej strony sporu musi oczywiście odbywać się przy poszanowaniu wymienionych zasad – opierania argumentacji na faktach i poszanowaniu odmiennego stanowiska. Nauczyciel może rozważyć przyjmowanie takiej roli w dyskusjach klasowych także jeśli uważa, że jedna ze stron sporu jest w swej argumentacji słabsza, tak aby ją wspomóc w debacie. Powinien to jednak zawsze czynić w sposób podkreślający, że przyjmuje właśnie taką rolę, aby uczniowie nie traktowali argumentacji nauczyciela jako jej/jego poglądów własnych.

Sposobem nienarzucania jednego punktu widzenia przy tematach trudnych i kontrowersyjnych jest chociażby organizowanie debat przez uczniów. Debaty powinny posiadać jednak wyraźnie określone zasady. Temat powinien nie tylko umożliwiać prezentację dwóch stron (czasami zdarza się, że nauczyciel konstruuje temat ułatwiający znacznie argumentację tylko jednej ze stron), ale także nie podważać istniejącego konsensusu naukowego i konstytucyjnych wartości RP. Nauczyciel powinien ukrócać ataki personalne i poglądy nieoparte o dowody, a uczniowie przygotować stanowiska w sposób możliwie najbardziej rzetelny. Uczeń powinien mieć też w kontekście trudnych tematów zaufanie do obiektywizmu, bezstronności i fachowości nauczyciela. Nauczyciel (który jak każdy obywatel ma prawo do własnych poglądów) powinien zachowywać się obiektywnie, z szacunkiem dla uczniów, nie dyskryminować innych punktów widzenia i tworzyć atmosferę wsparcia. Reagowanie na wypowiedzi uczniów niemieszczące się w spektrum poglądów akceptowanych polskim prawem jest trudne, ale konieczne, aby nie dopuszczać do akceptowania danego poglądu. Reakcja na wypowiedzi ucznia powinna także odbywać się w sposób szanujący godność ucznia – należy oddzielić problem od samej osoby wypowiadającej słowa, uzasadnić wypowiedź, potraktować ucznia z empatią.

Wspomóc rozwój empatii u uczniów mogą techniki, które zmuszają ucznia do wcielenia się w przeciwną stronę debaty. Nauczyciel może zarządzić zmianę stron debaty, podzielić role, które uczniowie będą musieli aktualnie grać (przybieranie określonych ról społecznych) lub zorganizować losowanie ról/stron debaty. Nauczyciel powinien również móc organizować proces dydaktyczny w sposób, który dopuszcza analizowanie wypowiedzi medialnych pod kątem formalnym – uczeń będzie rozwijał umiejętności odróżniania na konkretnych wypowiedziach opinii od faktów i wypowiedzi perswazyjnych od informacyjnych.

Trudne dyskusje i tematy powinny bazować na potwierdzonych danych i liczbach. Zajęcia na kontrowersyjne tematy są dobrym momentem, aby uczyć uczniów na konieczność korzystania z zaufanych źródeł wiedzy. Podczas korzystania z internetu uczniowie powinni umieć weryfikować, kim jest autor informacji, jakie jest jego/jej przygotowanie, czy strona internetowa jest wytworzona przez instytucję cieszącą się zaufaniem, czy jest aktualna i czy jest poprawna językowo (brak poprawności może wskazywać na słabe przygotowanie twórcy strony internetowej). Uczniowie powinni też starać się weryfikować pozyskane informacje w innych dostępnych źródłach, a także unikać „baniek informacyjnych”. Nauczyciel może też przy tej okazji przedstawić zasady działania organizacji fact-checkingowych.

Inną kwestią jest podatność uczniów na dezinformację przy niektórych zagadnieniach (np. często obecnie dezinformacja związana jest z konfliktami międzynarodowymi czy obecnością Polski w Unii Europejskiej). Uczeń musi być świadomy tego, że w kwestiach wzbudzających kontrowersje różne grupy podmiotów (w tym zagranicznych) mogą mieć interes w tym, aby manipulować danymi i robią to w różnoraki sposób – całkowicie wymyślają dane, uwiarygodniają dane zmyślone poprzez dodanie części poprawnych informacji, dobierają grafiki i zdjęcia mające wprowadzać w błąd. Uczeń musi być wyczulony na to, że podawanie przez niego/nią nieprawdziwych danych czyni z nich samych podmiot manipulacji. Dezinformacja nie musi bowiem zakładać celowego wprowadzania w błąd, wynikać też może z niewiedzy.

Kontrowersje nie znikną tylko dlatego, że będziemy ich unikać. Jednak wyposażenie ucznia w wiedzę, wyczulenie na dezinformację i populizm, nauczanie korzystania z zaufanych źródeł i debatowanie z poszanowaniem poglądów innych, może spowodować, że mimo pluralizmu ideologicznego polaryzacja społeczna nie będzie rosła. Po raz kolejny należy odnieść się do brzmienia podstawy programowej przedmiotu: „Osiągnięcie [...] efektu wymaga od nauczyciela zachowania neutralności światopoglądowej i politycznej szczególnie w sprawach, co do których istnieją w polskim społeczeństwie różnice poglądów. Celem zajęć nie może być przekonanie uczniów do konkretnej opinii, stanowiska lub poglądu. Tym bardziej nie ma w czasie zajęć edukacji obywatelskiej miejsca na agitację polityczną. Co do zasady nauczanie edukacji obywatelskiej ma więc charakter nieperswazyjny. Wyjątkiem są zasady i wartości wyznaczone przez Konstytucję RP, uznawane za aksjologiczny fundament wspólnoty obywatelskiej, do których przyjęcia i internalizacji przedmiot edukacja obywatelska powinien zachęcać. [...] Jednocześnie neutralność światopoglądowa i polityczna nauczyciela nie powinna oznaczać stronięcia od poruszania kwestii kontrowersyjnych dla polskiego społeczeństwa – przeciwnie, powinny być one pretekstem do praktycznej nauki umiejętności opisanych w podstawie programowej przedmiotu edukacja obywatelska”.

16. Kto w szkole może być pomocny w realizacji celów edukacji obywatelskiej?

Kamil Paździor

Przedmiot edukacja obywatelska nie wyczerpuje swoim zakresem potrzeby edukacji obywatelskiej, nie obejmuje wszystkich obszarów, w których można kształtować kompetencje obywatelskie, a jego nauczyciel nie jest jedynym sojusznikiem i przewodnikiem przygotowującym uczniów do aktywnego życia w demokratycznym państwie.

Także inne sytuacje klasowe i szkolne można i należy wykorzystywać jako element edukacji obywatelskiej. Chodzi między innymi o działalność klasowych i szkolnych samorządów uczniowskich, kół wolontariatu, realizację projektów społecznych oraz organizowanie ogólnoszkolnych wydarzeń i rocznic.

Szczególnie istotne znaczenie dla edukacji obywatelskiej ma samorządność uczniowska, dlatego właśnie podstawa programowa przedmiotu zawiera osobny dział „Szkoła jako wspólnota”, który koncentruje się na funkcjonowaniu uczniów w szkole, na praktykach partycypacji obywatelskiej oraz na działaniu szkoły jako pierwszej obywatelskiej wspólnoty, do której przynależą młodzi ludzie.

Wypracowywanie rozwiązań problemów szkolnych i podejmowanie w szkole działań w tym zakresie może być ważną częścią edukacji obywatelskiej, przestrzenią realizacji projektów edukacyjnych oraz działań obywatelskich. Ten obszar powinien być okazją do świadomego kształtowania umiejętności obywatelskich, z których uczniowie będą mogli skorzystać w dorosłym życiu. Zarówno krótkoterminowe, jak i długoterminowe działania w tej mierze powinny być poddawane refleksji (ewaluacji) pod tym kątem i być częścią planu wychowawczego szkoły. Sam **samorząd uczniowski** jest naturalnym sojusznikiem tych działań.

Dla skuteczności edukacji obywatelskiej świadomość obywatelskiego i demokratycznego wymiaru szkoły powinni przejawiać nie tylko wszyscy jej pracownicy, ale także uczniowie. Uczniowie powinni być brani pod uwagę jako podmiot konieczny w procesach wypracowywania i podejmowania decyzji dotyczących ich życia szkolnego. Bez tego nie można mówić o faktycznej partycypacji. Praktyczny i elastyczny charakter niektórych innych zajęć można wykorzystać do zwiększenia **zakresu współdecydowania uczniów o organizacji** pracy i podejmowanych aktywnościach (np. plastyka, muzyka, WF, zajęcia z wychowawcą, koła zainteresowań itp.). Zachęcamy więc, by z odpowiednią dbałością i wyczuciem potraktować inicjatywy uczniów podejmowane w ramach nowego przedmiotu. Dotyczy to zarówno wycieczek, petycji, jak i innych działań uczniów, które mogą stanowić wyzwanie także dla jednostek samorządu terytorialnego.

Nie do przecenienia jest też rola pracowników administracyjnych i obsługi technicznej szkoły. Charakter wzajemnych stosunków między wszystkimi członkami społeczności szkolnej, okazywanie sobie szacunku i zrozumienia nie tylko wpływają na przyjazną atmosferę pracy, ale też stwarzają szansę na kształtowanie równie przyjaznego i otwartego społeczeństwa. Dbanie o otoczenie, w tym

szatnie i toalety, oraz zrozumienie wartości pracy niepedagogicznych pracowników szkoły jest niezbywalną częścią wychowania obywatelskiego.

Tworzenie i aktualizacja wewnątrzszkolnych reguł i regulaminów (dotyczy to np. radiowęzła, sklepiku, praw autorskich, biblioteki, szatni...) jest okazją do ćwiczenia kompetencji obywatelskich (legislacyjnych). Dbanie o przestrzeganie prawa, w tym prawa oświatowego oraz statutu szkoły, uzupełniać się powinno z uwzględnieniem praw ucznia, w tym prawa do protestu, wyrażania własnej opinii oraz formułowania skarg i postulatów. Na poziomie klasy szczególną rolę obywatelskiego mentora pełni w tych sprawach **nauczyciel wychowawca** – kolejny sojusznik w realizacji celów dotyczących edukacji obywatelskiej

Natomiast na poziomie szkoły kluczową rolę jako sojusznik pełni **dyrektor szkoły**. Jako lider powinien być świadomy, że skuteczne zarządzanie placówką polega także na inspirowaniu personelu i uczniów do brania współodpowiedzialności za funkcjonowanie szkoły wszędzie tam, gdzie jest to możliwe i zgodne z prawem. Zrozumienie potrzeb i aspiracji uczniów oraz świadome danie im przestrzeni do ich wyrażania i realizacji sprawi, że szkolna demokracja nie będzie fasadowa, a absolwenci opuszczą szkolne mury przekonani, że świat wokół nich można i warto kształtować.

Realizacji założeń edukacji obywatelskiej będzie też służyło autentyczne **współdziałanie samorządu uczniowskiego i rady rodziców z radą pedagogiczną i dyrektorem** nie tylko w sferze rozpoznawania i rozwiązywania problemów, ale też w celu praktykowania przy tej okazji demokracji i kształtowania niezbędnych kompetencji oraz budowy zaufania i poczucia sprawczości.

Szczególną rolę pełni **opiekun samorządu uczniowskiego**. Często był on dotychczas w szkole nieformalnym koordynatorem edukacji obywatelskiej. Warto tę rolę usankcjonować i docenić. To opiekun samorządu uczniowskiego często wprowadza uczniów w arkana funkcjonowania szkolnej demokracji i tworzy pierwszą przestrzeń do podejmowania przez nich działań społecznych.

Reprezentanci uczniów w lokalnych **radach młodzieżowych** mogą stać się łącznikami między szkołą a **samorządem terytorialnym**. Zachęcamy do szerszego włączania młodzieży w życie lokalnej społeczności, zarówno w kwestii zrozumienia lokalnej specyfiki i problemów, jak i realnego zaangażowania uczniów w procesy decyzyjne. Dział „Społeczność lokalna i regionalna” zakłada bowiem nie tylko poznanie jej problemów i funkcjonowania, ale także podjęcie praktycznych działań.

Zachęcamy też do szerszego zaangażowania **rodziców** jako pełnoletnich obywateli mających wpływ na funkcjonowanie samorządowej lub niepublicznej szkoły. Tym bardziej, że służy to też pedagogizacji rodziców w zakresie ich świadomości i aktywności obywatelskiej.

Współpraca międzyprzedmiotowa

Niezbywalną częścią edukacji obywatelskiej w szkole jest prowadzona w ramach różnych przedmiotów i kół zainteresowań edukacja **regionalna, przyrodnicza, ekonomiczna, kulturalna, historyczna, filozoficzna, konsumencka czy medialna**. Dlatego warto, by nauczyciele w dużo większym niż dotychczas stopniu podjęli się **współpracy międzyprzedmiotowej** ze świadomością, że umiejętności obywatelskich można i należy uczyć się w ramach różnych zajęć.

Wspólne konsultowanie przedsięwzięć, konkursów, debat, projektów czy portfolio (np. online) pozwoli na uniknięcie powtarzania podobnych treści na różnych przedmiotach i skoncentrowanie się na ich uzupełnianiu i wzbogacaniu o różne perspektywy. Wymaga to jednak wcześniejszych uzgodnień między nauczycielami. Minimalny zakres takiej współpracy wskazano w ostatnim rozdziale podstawy programowej „Powiązania z innymi przedmiotami”. Dotyczy to, w sposób oczywisty, szeregu zagadnień i umiejętności związanych z nauczaniem **historii i wiedzy o społeczeństwie**. Szczególnie tych związanych z demokracją i społeczeństwem obywatelskim oraz ustrojem Rzeczypospolitej Polskiej i współczesnymi wyzwaniami stojącymi przed Polską, Europą i światem.

Należy jednak podkreślić, że nauczyciele edukacji obywatelskiej mogą odwołać się w zakresie problemów społecznych do wiedzy i umiejętności uczniów wyniesionych także z lekcji **geografii**, w tym dotyczących partycypacji i preferencji wyborczych, zróżnicowania, wykluczenia i solidarności społecznej czy migracji. Geografia, jako przedmiot w szkole ponadpodstawowej, obejmuje też szeroki wachlarz uwarunkowań i wyzwań dotyczących spraw lokalnych i regionalnych. Podobnie jest w kwestii problematyki europejskiej i globalnej, a także gospodarczej.

W tym ostatnim obszarze pomocny może być także przedmiot **biznes i zarządzanie**. Podejmuje on nie tylko kwestie roli państwa w gospodarce, ale też promuje patriotyzm gospodarczy, przedsiębiorczość i odpowiedzialność finansową obywateli oraz świadomość konsumencką. W jego ramach uczniowie zajmują się także tworzeniem projektów oraz uczą się zarządzania nimi i realizującymi je zespołami.

Wyzwania etyczne, przed jakimi stają młodzi obywatele, pojawiają się też w podstawach programowych wielu innych przedmiotów (np. języka polskiego, biologii, religii, filozofii, etyki). Natomiast szeroko rozumianym bezpieczeństwem zajmują się uczniowie nie tylko na zajęciach z **edukacji dla bezpieczeństwa**, ale też na **informatyce**. W perspektywie potrzeb edukacji obywatelskiej warto podkreślić rolę kształtowania umiejętności tworzenia własnych wypowiedzi na **języku polskim**. Zachęcamy do praktykowania jej podczas debat, dyskusji i publicznych wystąpień.

W ramach wszystkich przedmiotów szkolnych uczniowie powinni rozwijać kompetencje społeczne. Szczególną okazją do ich rozwijania jest także działalność wychowawcza – integracja nowych zespołów klasowych i kształtowanie kompetencji przywódczych wybieranych liderów klas czy zespołów projektowych. Podobną rolę pełni organizacja wydarzeń szkolnych, studniówek i wycieczek, negocjowanie kontraktów klasowych i budżetów (klasowych, szkolnych, rad młodzieżowych, obywatelskich, projektowych itp.), mediacje rówieśnicze, działania szkolnego wolontariatu, czy prowadzenie szkolnych mediów (społecznościowych, blogów, stron internetowych...).

Zachęcamy też do potraktowania z dbałością, szacunkiem i odpowiednią uważnością ceremoniału szkolnego oraz obchodów świąt i tradycji szkolnych, lokalnych, państwowych, europejskich i globalnych. Całe to bogactwo szkolnego życia powinno służyć praktykowaniu postaw patriotycznych oraz umiejętności obywatelskich oraz budowaniu w uczniach potrzeby i poczucia wpływu na otaczającą rzeczywistość.

17. Jakie instytucje z otoczenia szkoły warto zaprosić do współpracy w realizacji celów przedmiotu? O czym pamiętać we współpracy z nimi?

Olga Napiontek

O tym, jak ważna jest współpraca w dobrze funkcjonującym społeczeństwie demokratycznym, nie trzeba dużo pisać. Zachęcamy, by nie tylko o niej przypominać uczniom i uczennicom, ale także realizować cele przedmiotu we współpracy z różnorodnymi podmiotami. Pracownicy, przedstawiciele instytucji zewnętrznych mogą stanowić znaczące wsparcie merytoryczne dla nauczycieli oraz być źródłem aktualnej i pogłębionej wiedzy na tematy interesujące uczniów i uczennice. Korzystanie z wiedzy i kompetencji osób z zewnątrz jest też okazją dla uczniów i nauczycieli, by wspólnie poszerzać swoją wiedzę i uczyć się od innych, co jest ważne w tak dynamicznie zmieniającym się świecie. Pamiętajmy także, że wiele instytucji czeka i chętnie odpowie na zaproszenia nauczycieli i szkół.

Organizacje społeczne (NGO)

Organizacje społeczne w znakomitej większości uosabiają aktywność obywatelską i zaangażowanie na rzecz wprowadzania pozytywnych zmian w obszarach, którymi się zajmują.

- **NGO jako źródło eksperckiej wiedzy**

Wiele organizacji jest ekspertami w obszarach, którymi się zajmują (migracje, prawa człowieka, globalne współzależności, prawo do informacji publicznej, edukacja konstytucyjna, partycypacja społeczna itp.). Ich misją często jest promocja wiedzy, zatem ich przedstawiciele są gotowi do udziału w spotkaniach podczas lekcji (online lub osobiście), udostępniają materiały informacyjne i edukacyjne na swoich stronach internetowych.

- **NGO jako inspiracja do podejmowania uczniowskich działań obywatelskich lub realizacji projektów uczniowskich**

Organizacje mają umiejętności prowadzenia działań publicznych, zatem warto skorzystać z ich doświadczenia w projektowaniu np.: petycji, akcji edukacyjnych, formułowania wniosków czy organizacji protestów.

- **NGO jako współprowadzący lekcje**

Wiele organizacji społecznych już dziś oferuje w ramach swoich programów – własnych albo na podstawie umowy ze szkołą czy organem prowadzącym – możliwość poprowadzenia lekcji, warsztatów, dyskusji oraz innych metod pozwalających osiągnąć cele kształcenia. Warto skorzystać z ich programów lub zaproponować im sztytę na miarę współpracy.

Zachęcamy, by wspólnie z uczniami być na bieżąco z działaniami organizacji społecznych np.: poprzez odwiedzanie portalu www.ngo.pl.

Lokalne organizacje społeczne

Szczególnie zachęcamy, by zaprosić do współpracy organizacje działające najbliżej szkoły, w społeczności lokalnej. Wiele z nich w swoich celach statutowych ma zapisane działania edukacyjne (np.: dotyczące historii lokalnej), zatem pomoc i udział w realizacji celów edukacji obywatelskiej jest wspólną sprawą. Polecamy:

- wspólnie z uczniami stworzyć mapę lokalnych organizacji obywatelskich – stowarzyszeń, fundacji (w tym kół gospodyń wiejskich, ochotniczych straży pożarnych) i poznać cele, formy pracy tych interesujących dla uczniów (dział III, wymaganie 4, wymaganie fakultatywne 4);
- zaprosić gości do udziału w lekcjach w ramach działu „Społeczność lokalna i regionalna”, szczególnie tych dotyczących:
 - tożsamości lokalnej, historii – tę wiedzę mają często członkowie lokalnych stowarzyszeń, a trudno będzie ją znaleźć w podręcznikach ogólnopolskich (wymaganie 1);
 - wyszukiwania lokalnych patriotów (wymaganie fakultatywne 1);
 - diagnozowania lokalnych problemów (wymaganie fakultatywne 5);
- podejmować przewidziane w ramach przedmiotu działania obywatelskie we współpracy z organizacjami, np.: wolontariat, tworzenie wniosku do budżetu obywatelskiego, udział w uroczystościach czy obchodach, udział w spotkaniu z władzami lokalnymi (np.: dotyczącym tematyki, którą zajmuje się organizacja ekologiczna czy sportowa).

Instytucje publiczne

Ważne jest, by uczniowie i uczennice mieli szansę oswoić się z instytucjami publicznymi, poznali je i rozumieli, że ich zadaniem jest służenie im – obywatelom i obywatelkom.

Dlatego zachęcamy do współpracy z nimi, a są to m.in.:

Urząd miasta/gminy – warto poinformować urząd o tym, że w ramach edukacji obywatelskiej będziemy przybliżać uczniom i uczennicom administrację lokalną. Zachęcamy, by pokazać, jakie konkretnie aktywności planujemy (np.: wizyta w urzędzie, wysyłanie pism, wniosków o dostęp do informacji publicznej, udział w konsultacjach społecznych itp.). Warto wspólnie zastanowić się, jakie interesujące potencjalnie uczniów i uczennice działania podejmują urzędnicy i do których można włączyć uczniów w danym roku szkolnym (np.: dyskusja wokół planu zagospodarowania przestrzennego; tworzenie nowej oferty sportowej w gminie). Dzięki nawiązaniu współpracy i stworzeniu planu odpowiedniego dla nauczycieli i uczniów oraz urzędników, cele przedmiotu zrealizujemy we współpracy. Dla władz lokalnych i urzędników ważne może być przedstawianie się,

przekazanie młodym ludziom informacji o ich działaniach i zaproszenie do współpracy. Już teraz w niektórych samorządach lokalnych prowadzone są oddolne programy edukacji samorządowej, zatem władze lokalne mogą być ważnymi sojusznikami i wsparciem dla nauczycieli.

Biblioteki publiczne – ich misją jest dostarczanie aktualnej, rzetelnej wiedzy i informacji pozwalającej lepiej zrozumieć otaczający świat. Zaplanowana współpraca z biblioteką może obejmować organizację dyskusji, debat. Wtedy to pracownicy biblioteki, korzystając ze swoich umiejętności, stają się moderatorami. Treści edukacji obywatelskiej mogą być realizowane podczas spotkań z ekspertami organizowanymi przez biblioteki. Warto także przekazać bibliotekarkom i bibliotekarzom propozycje książek, które poruszają interesujące uczniów tematy, albo poprosić o pomoc w stworzeniu aktualnej i przystępnej bibliografii.

Biblioteki często zajmują się również rozwojem umiejętności zdobywania rzetelnych informacji, weryfikowania źródeł, fact-checkingu. Zatem te treści kształcenia można realizować we współpracy. Biblioteki często są bardzo otwarte na współpracę ze szkołami, gdyż młodzi ludzie są wciąż najbardziej nieobecną grupą czytelników. Dlatego pomoc nauczycielom w edukacji obywatelskiej może być przez nich postrzegana jako szansa.

Inne instytucje kultury

Teatry, muzea, izby pamięci, domy kultury w swojej codziennej działalności poruszają tematy związane z ważnymi, aktualnymi zjawiskami społecznymi i politycznymi. Warto zatem zapoznać się z ich ofertą i sprawdzić, czy obejrzenie przedstawienia, zwiedzanie wystawy lub udział w wydarzeniu towarzyszącym (np. spotkania z ekspertami, debaty, warsztaty) nie może być formą realizacji wymagań szczegółowych przedmiotu.

Ośrodek pomocy społecznej

Może być wsparciem w diagnozowaniu i analizowaniu aktualnych problemów społecznych, zarówno na poziomie lokalnym, jak i krajowym. Jego pracownicy będą potrafili wskazać możliwe formy włączenia się w niesienie pomocy potrzebującym, jak i długofalowe działania solidarnościowe.

Sąd

Zachęcamy do współpracy z sądami i sprawdzenia, czy prowadzą działania edukacyjne lub czy mogą wskazać rozprawę jawną, w której będą mogli wziąć udział uczniowie i uczennice, żeby w ten sposób zdobyć doświadczenie kontaktu z wymiarem sprawiedliwości. Jeśli jednak sama wizyta z przyczyn technicznych jest zbyt skomplikowana, warto sprawdzić możliwość zorganizowania spotkania z sędzią na terenie szkoły lub online. Zarówno same sądy, jak i organizacje sędziowskie otwarte są na współpracę w zakresie edukacji prawnej i konstytucyjnej.

Inne instytucje

Lokalne media i dziennikarze mogą być pomocni w rozwijaniu umiejętności pozyskania rzetelnych informacji, analizy jakości źródeł itp. Zachęcamy do współpracy zarówno z dziennikarzami zawodowymi, jak i dziennikarzami obywatelskim, prowadzącymi często lokalne kanały informacyjne m.in. w mediach społecznościowych.

Dzięki możliwości organizowania spotkań, warsztatów online potencjał współpracy wykracza daleko poza najbliższą okolicę.

O czym warto pamiętać:

- Zachęcamy, żeby przeglądając podstawę programową i tworząc program nauczania, zaznaczyć, które treści warto podejmować we współpracy z instytucjami czy organizacjami zewnętrznymi.
- Pierwszym krokiem takiego planowania może być zapoznanie się z istniejącą ofertą organizacji społecznych, kulturalnych czy lokalnych oraz krajowych instytucji publicznych i wybranie odpowiednich propozycji.
- Jeśli instytucja interesująca z punktu widzenia nauczyciela czy uczniów nie ma gotowej oferty dla szkół, warto bezpośrednio zwrócić się do niej z zaproszeniem do współpracy. Nie wszystkie podmioty wiedzą, że w ramach nowego przedmiotu edukacja obywatelska taka możliwość istnieje i że szkoły są na nią otwarte.
- To nauczyciel jest gospodarzem procesu edukacyjnego i to on określa ramy współpracy z instytucjami. Dlatego też warto po zapoznaniu się z potencjałem współpracy dokładnie określić, w jakiej formie ta współpraca będzie realizowana. Zachęcamy do podpisywania porozumień o współpracy, które określą jej kształt i zasady nią rządzące.
- Po pierwszych doświadczeniach współpracy warto dokonać ewaluacji, w jakim stopniu udział instytucji czy organizacji stanowił wartość dodaną i wzbogacił proces dydaktyczny. Ze sprawdzonymi instytucjami można zaplanować systematyczną, długofalową współpracę.

18. Rekomendowana literatura i źródła

Publikacje i materiały edukacyjne

Anderson, L. W., Krathwohl, D. R. i in. (2001). *A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives*. Pearson Education Group.

Banul, K., Schimanek, T., Winiarska, A. (2016). *Praktyczny przewodnik po petycjach*. Fundacja Instytut Spraw Publicznych.

<https://petycje.senat.edu.pl/uploads/drive/PDF/praktyczny%20przewodnik%20po%20petycjach.pdf>

Bloom B. S. (red.) (1956). *Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals*. Susan Fauer Company, Inc.

Bogusławska, M., Wenda, A. (2021) *Jak prowadzić z uczniami edukacyjne projekty badawcze? Przewodnik*. Fundacja Centrum Edukacji Obywatelskiej.

https://pomagajsieuczyc.ceo.org.pl/wp-content/uploads/sites/4/2021/09/przewodnik_po_realizacji_projektow_badawczych.pdf

Buehl, D. (2004). *Strategie aktywnego nauczania, czyli jak efektywnie nauczać i skutecznie uczyć się*. Przeł. B. Piątek. Wydawnictwo Edukacyjne.

CMJPII (2022). *Dwa Kolory – między buntem a posłuszeństwem. Scenariusze szkolnych wydarzeń patriotycznych* (2022). Centrum Myśli Jana Pawła II.

<https://www.centrumjp2.pl/plik/scenariusze-szkolnych-wydarzen-patriotycznych/>

Derda, A., Jarmuł, A., Ziętkowska, J. (2022). *Ćwiczenia dla wzmocnienia. Jak zrobić projekt zespołowy i dalej lubić ludzi? Poradnik dla młodzieży*. Fundacja Centrum Edukacji Obywatelskiej.

<https://angazuj.ceo.org.pl/material/o-publicacji-proces-grupowy-2/>

FNW (2024). *Pogadajmy: Poradnik dobrej rozmowy*. Fundacja Nowej Wspólnoty.

https://polskialog.pl/wp-content/uploads/2024/02/Poradnik-dobrej-rozmowy_compressed.pdf?utm_source=poradnik+%C5%9Bwi%C4%85teczny&utm_campaign=6db1a778bb-EMAIL_CAMPAIGN_2024_02_15_09_41_COPY_09&utm_medium=email&utm_term=0_-50f0ceaa48-%5BLIST_EMAIL_ID%5D

FRSE (2022). *Model budowania dialogu krok po kroku*. Fundacja Rozwoju Społeczeństwa Informacyjnego.

https://frsi.org.pl/wp-content/uploads/Jak-rozmawiac_Model-budowania-dialogu_A5.pdf

Geboers, E., Geijssels, F., Admirals, W., Dam, G. ten. (2013). *Review of the effects of citizenship education*. Educational Research Review (Vol. 9, pp. 158–173). <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2012.02.001>

Gołębniak, B. D. (red.). (2002). *Uczenie metodą projektów*. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.

- Kerr, D. (2000). *Citizenship education in the curriculum: an international review*. Theorizing Citizenship Education. Vol. II.
- Kloza, A. J. i in. (2008). *Opowiem Ci o wolnej Polsce – spotkania młodzieży ze świadkami historii. Materiały pomocnicze*. Fundacja Centrum Edukacji Obywatelskiej.
<https://kultura.ceo.org.pl/material/opowiem-ci-o-wolnej-polsce-spotkania-ze-swiadkami-historii/>
- Krajewska, Z. (2021). *Przewodnik po realizacji projektu społecznego*. Fundacja Centrum Edukacji Obywatelskiej.
https://pomagajsieuczyc.ceo.org.pl/wp-content/uploads/sites/4/2021/09/przewodnik_po_realizacji_projektu_spolecznego.pdf
- Lenzi, M., Vieno, A., Sharkey, J., Mayworm, A., Scacchi, L., Pastore, M., Santinello, M. (2014). How School can Teach Civic Engagement Besides Civic Education: The Role of Democratic School Climate. *American Journal of Community Psychology*, 54(3–4), 251–261. <https://doi.org/10.1007/s10464-014-9669-8>
- Martens, A. M., Gainous, J. (2013). Civic education and democratic capacity: How do teachers teach and what works? *Social Science Quarterly*, 94(4), 956–976. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6237.2012.00864.x>
- Mijalski, J. (2013). *WebQuest jako metoda pracy dydaktycznej*. Ośrodek Rozwoju Edukacji.
<https://zasobyip2.ore.edu.pl/uploads/publications/4f0deb617d19805208d11ba91905dd39>
- Ossowski S. (2021). *Uwarunkowania prawne aktywności obywatelskiej młodzieży w Polsce*. Fundacja Civis Polonus. https://civispolonus.org.pl/media/publication_block/ekspertyza-osowskifinal.pdf
- Pasek, J., Feldman, L., Romer, D., Jamieson, K. H. (2008). Schools as incubators of democratic participation: Building long-term political efficacy with civic education. *Applied Developmental Science*, 12(1), 26–37. <https://doi.org/10.1080/10888690801910526>
- Pilch, T. (2003). Środowisko lokalne – struktura, funkcje, przemiany. W: T. Pilch, I. Lepalczyk (red.), *Pedagogika Społeczna* (s. 155–173). Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- SAI (2022). *Twój głos ma moc! Podręcznik do pracy z młodzieżą*. Stowarzyszenie Amnesty International.
<https://www.amnesty.org.pl/wp-content/uploads/2022/04/Twoj-glos-ma-moc-podrecznik-do-pracy-z-mlodzieza-Amnesty-International.pdf>
- Samel, A., Witkowski, J. (2018). *Przewodnik metodyczny dla nauczycieli i nauczycielek „Edukacja o polityce”*. Fundacja Centrum Edukacji Obywatelskiej
<https://opolityce.ceo.org.pl/material/edukacja-o-polityce-przewodnik-metodyczny/>
- Tragarz, M., Samel, A., Starzyk, K. (2014). *Szkoła demokracji. Praktyczny poradnik o współdecydowaniu w szkole*. Fundacja Centrum Edukacji Obywatelskiej.
<https://angazuj.ceo.org.pl/material/szkola-demokracji-praktyczny-poradnik-o-wspoldecydowaniu/>

Portale edukacyjne

<https://zpe.gov.pl/> – Zintegrowana Platforma Edukacyjna

<https://zwolnienizteorii.pl/> – platforma edukacyjna, która wspiera realizację projektów społecznych

https://learning-corner.learning.europa.eu/index_pl – kącik edukacyjny o Unii Europejskiej

<https://www.mlodziejowarada.pl> – portal poświęcony młodzieżowym radom i aktywności młodzieży na poziomie lokalnym, Fundacja Civis Polonus

<https://biblioteka.ceo.org.pl/> – biblioteka materiałów edukacyjnych Centrum Edukacji Obywatelskiej

<https://partycypacjaobywatelska.pl/> – portal poświęcony formom aktywności obywatelskiej (m.in. budżetom obywatelskim, inicjatywom oddolnym, konsultacjom społecznym), Fundacja Stocznia

<https://obywatelskihit.pl/> – portal z materiałami do edukacji obywatelskiej oraz historii najnowszej

<https://polska.gemmeurope.org/edukacja> – portal poświęcony mediacji jako alternatywnemu sposobowi rozwiązywania sporów (scenariusze warsztatów i symulacji mediacji i rozpraw z mediacją, możliwość kontaktu ws. „Spotkania edukacyjnego o mediacji”), Sekcja polska Europejskiego Stowarzyszenia Sędziów na Rzecz Mediacji GEMME

<https://ps.sejm.gov.pl/journal.nsf/PS.xsp> – „Przegląd Sejmowy”

<https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/pw> – „Przegląd Wschodnioeuropejski”

<https://czasopisma.isppan.waw.pl/sp> – „Studia Polityczne”

<http://www.studiapolitologiczne.pl/pl> – „Studia Politologiczne”

<https://econjournals.sgh.waw.pl/KSzPP> – „Studia z Polityki Publicznej”

Aneks 1

Podstawa programowa edukacji obywatelskiej dla liceum ogólnokształcącego i technikum

EDUKACJA OBYWATELSKA

ZAKRES PODSTAWOWY

Głównym celem podstawy programowej w zakresie przedmiotu edukacja obywatelska jest przygotowanie uczniów do świadomego i odpowiedzialnego zaangażowania obywatelskiego w społeczeństwie demokratycznym.

Przedmiot buduje i wzmacnia postawy patriotyczne młodych ludzi oparte na poczuciu tożsamości i dumie z przynależności do wspólnoty, trosce o małą i dużą ojczyznę, poczuciu odpowiedzialności za jej kształt. Równolegle przedmiot kształtuje otwartość i szacunek wobec innych, empatię i solidarność z innymi oraz zaangażowanie na rzecz dobra wspólnego.

Wymagania ogólne podstawy programowej w zakresie przedmiotu edukacja obywatelska dotyczą: rozumienia sfery publicznej, zainteresowania sprawami publicznymi oraz zaangażowania obywatelskiego, które razem składają się na postawę patriotyczną.

Cele kształcenia – wymagania ogólne

1. Cel – rozumienie sfery publicznej.

Uczeń rozumie najważniejsze zjawiska oraz procesy społeczne i polityczne, a także zasady nimi rządzące, poddaje je samodzielnej analizie i ocenie, wykorzystując również perspektywę historyczną.

2. Cel – rozumienie oraz poszanowanie wartości i zasad demokracji.

Uczeń rozumie podstawowe zasady i mechanizmy demokratycznego państwa prawa, w tym prawa człowieka, które gwarantuje Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, oraz odnosi te prawa do codziennych sytuacji życiowych, poddaje je analizie i ocenie.

3. Cel – zainteresowanie sferą publiczną i posiadanie własnych opinii.

Uczeń interesuje się wybranymi obszarami rzeczywistości społeczno-politycznej, formułuje i uzasadnia opinie w sprawach publicznych w oparciu o wartości (własne i społecznie uznane) i sprawdzone informacje.

4. Cel – poszanowanie opinii innych osób.

Uczeń rozumie i szanuje perspektywę oraz opinie innych osób, rozpoznaje kwestie kontrowersyjne lub sporne, prezentuje własne zdanie z szacunkiem do odmiennych opinii i w dialogu poszukuje porozumienia.

5. Cel – zaangażowanie obywatelskie.

Uczeń identyfikuje problemy społeczne i poszukuje ich rozwiązań, angażuje się indywidualnie lub we współpracy z innymi w działania na rzecz dobra wspólnego i ojczyzny.

6. Cel – wpływanie na władze publiczne i interakcje państwo – obywatel.

Uczeń potrafi załatwiać wybrane sprawy urzędowe i podejmować działania w interakcji z państwem; rozumie mechanizmy i formy uczestnictwa obywatelskiego i je odpowiedzialnie wykorzystuje.

Realizacja celów kształcenia – wymagań ogólnych podstawy programowej w zakresie przedmiotu edukacja obywatelska składa się z trzech równoważnych elementów nauczania i uczenia się, tj.:

- 1) opanowania wiedzy i umiejętności określonych w siedmiu działach tematycznych;
- 2) realizacji czterech praktycznych działań obywatelskich;
- 3) realizacji grupowego projektu edukacyjnego (badawczego lub społecznego).

Elementy te wzajemnie się uzupełniają i tylko ich równoległa realizacja pozwala w pełni osiągnąć cele kształcenia.

Z uwagi na cele kształcenia – wymagania ogólne edukacji obywatelskiej szczególnie istotne jest rozwijanie następujących umiejętności:

1. Umiejętność – poszukiwanie, weryfikowanie i krytyczne analizowanie informacji na tematy społeczne i polityczne.
2. Umiejętność – określanie własnego zdania na podstawie danych, wartości i potrzeb, a także jego wyrażanie oraz poparcie go argumentami.
3. Umiejętność – prowadzenie z szacunkiem dla innych dialogu w kwestiach spornych.
4. Umiejętność – podejmowanie działań na rzecz rozwiązania wybranych problemów społecznych polegających na:
 - 1) identyfikowaniu i analizowaniu problemów społecznych w wybranym obszarze;
 - 2) formułowaniu propozycji rozwiązań problemów społecznych i realizacji działań (samodzielnie lub zespołowo) nakierowanych na ich rozwiązanie lub wpływaniu na władze publiczne, aby osiągnąć ten cel.
5. Umiejętność – wpływanie na władze publiczne polegające na:
 - 1) świadomym udziale w głosowaniu / wyborze przedstawicieli;
 - 2) umiejętności wpływania na władze publiczne przez dialog z ich organami;
 - 3) umiejętności wpływania na władze publiczne przez formy protestu dopuszczone w porządku demokratycznym.
6. Umiejętność – załatwianie podstawowych spraw urzędowych i ochrona własnych praw w relacji z państwem.

Wymagania szczegółowe dotyczące wiedzy i umiejętności

Podstawa programowa w zakresie przedmiotu edukacja obywatelska obejmuje siedem działów, które odzwierciedlają sześć kręgów wspólnot, w których funkcjonuje uczeń – od rodziny przez szkołę, wspólnotę lokalną i regionalną, ojczyznę i wspólnotę europejską po wspólnotę międzynarodową. Dodatkowo wyodrębniono dział wprowadzający do tematyki edukacji obywatelskiej oraz dział dotyczący demokracji i prawa.

W podstawie programowej w zakresie przedmiotu edukacja obywatelska szczególnie istotne jest umożliwienie uczniom zrozumienia bieżących wydarzeń społeczno-politycznych. W tym celu wprowadzono wymagania fakultatywne do wyboru przez nauczyciela, a w wielu wymaganiach pozostawiono nauczycielowi dowolność wykorzystania bieżących przykładów.

Każde z wymagań szczegółowych zawartych w tabelach łączy w sobie wiedzę, którą uczniowie powinni opanować, oraz umiejętności, które powinni zdobyć.

Znak „X” w tabelach oznacza, że sposób pracy z danym wymaganiem powinien realizować dany cel kształcenia oraz umożliwiać uczniom nabycie umiejętności.

Dział I. Ja i społeczeństwo

Pytanie wiodące: Co to znaczy być dobrym obywatelem / dobrą obywatelką?

Wymagania szczegółowe dotyczące wiedzy i umiejętności. Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) wyjaśnia, czym jest patriotyzm; formułuje opinię o różnych formach i sposobach wyrażania identyfikacji z ojczyzną i troski o ojczyznę; rozważa, co to znaczy być dobrym obywatelem (w przeszłości i obecnie);	X	X	X			
2) identyfikuje różne grupy społeczne i wspólnoty (od rodziny, przez wspólnotę lokalną i państwową, po globalną); ocenia zależności między składowymi tożsamości związanymi z przynależnością do określonych grup i wspólnot;	X		X			
3) opisuje dynamikę relacji grupowych i międzygrupowych, w tym zjawiska konformizmu i nonkonformizmu, oraz powstawanie podziałów my – oni; rozpoznaje przykłady ksenofobii, stereotypów i uprzedzeń oraz dyskryminacji, w tym mowy nienawiści, a także reaguje na ich przejawy w swoim otoczeniu;	X			X	X	
4) identyfikuje zachowania, które budują współpracę i zaufanie w grupie, oraz takie, które prowadzą do konfliktów i podziałów; stosuje wybrane metody rozwiązywania konfliktów w grupie;	X			X	X	
5) korzystając z wyników badań, identyfikuje, co łączy, a co dzieli społeczeństwo polskie; wskazuje, z czego możemy być dumni jako państwo, a także formułuje w tej sprawie opinię i podejmuje dyskusję.	X			X	X	

Wymagania fakultatywne (nauczyciel realizuje przynajmniej jedno z wymagań fakultatywnych). Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) na wybranych przykładach analizuje wpływ swoich codziennych, indywidualnych wyborów na otoczenie, w tym na środowisko naturalne, i innych ludzi;	X				X	
2) analizuje zagadnienia budzące spory w społeczeństwie polskim, a także formułuje opinię w jednej z kontrowersyjnych kwestii i podejmuje w tej sprawie dialog;	X		X	X		
3) zbiera i weryfikuje informacje na temat wybranego wyzwania społecznego istotnego dla młodego pokolenia, a także formułuje opinię i podejmuje dyskusję na temat możliwych działań w danym obszarze;	X		X	X	X	
4) charakteryzuje wybrane przemiany społeczeństwa polskiego po 1989 r. w wymiarze kulturowym, demograficznym, społecznym, politycznym, w zakresie rozwoju technologii; formułuje opinię i podejmuje dyskusję na temat możliwych zmian społecznych w najbliższych dekadach ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju technologii cyfrowych i zmian w środowisku naturalnym;	X		X	X		
5) korzystając z wyników badań, opisuje poziom zaufania społecznego oraz jego wpływ na funkcjonowanie społeczeństwa i stan demokracji; identyfikuje czynniki obniżające poziom zaufania społecznego i weryfikuje informacje budujące wybraną teorię spiskową;	X	X				
6) wyjaśnia, na czym polega obywatelski obowiązek obrony ojczyzny, a także formułuje opinię w sprawie różnych obowiązków w tym zakresie; wyjaśnia znaczenie systemu obrony cywilnej;	X		X	X		
7) opisuje wyzwania, z którymi mierzą się osoby szczególnie narażone na wykluczenie społeczne, w tym osoby z niepełnosprawnościami i osoby starsze, uzasadnia potrzebę ich wsparcia, a także formułuje opinię i dyskutuje na temat istniejących form pomocy państwa dla tych grup.	X		X	X		

Dział II. Szkoła jako wspólnota

Pytanie wiodące: Jak wspólnie tworzymy szkołę?

Wymagania szczegółowe dotyczące wiedzy i umiejętności. Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) opisuje znaczenie szkolnych reguł określonych w statucie lub innych dokumentach wewnątrzszkolnych oraz prawa i obowiązki uczniowskie, zna ich źródła i uzasadnienie, reaguje w sytuacjach naruszenia reguł;	X	X			X	X
2) diagnozuje problemy i potrzeby społeczności szkolnej, proponuje konstruktywne rozwiązania, a także w miarę możliwości (samodzielnie lub zespołowo) podejmuje działanie w tej sprawie;	X		X		X	
3) opisuje ideę samorządności uczniowskiej, w tym samorząd klasowy, szkolny i radę szkoły; analizuje mechanizmy włączania uczniów w decydowanie o sprawach szkoły, a także wykorzystuje samodzielnie lub w grupie wybrany mechanizm.	X	X			X	X

Wymagania fakultatywne (nauczyciel realizuje przynajmniej jedno z wymagań fakultatywnych). Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) analizuje regulamin samorządu uczniowskiego lub inny wewnątrzszkolny regulamin, a także ocenia jego regulacje i proponuje zmiany, jeśli są konieczne;		X	X			X
2) analizuje podstawowe aspekty funkcjonowania systemu oświaty, w tym finansowanie szkół, tworzenie programów nauczania; wyjaśnia znaczenie obowiązku szkolnego i obowiązku nauki, a także formułuje opinię w tej sprawie i podejmuje dyskusję;	X		X	X		
3) wyjaśnia, czym są mediacje i kiedy mogą być stosowane; wymienia korzyści wynikające z wykorzystania mediacji w konfliktach rówieśniczych i szkolnych; gdy jest to możliwe, w sytuacjach spornych odwołuje się do mediacji.		X	X	X	X	

Dział III. Społeczność lokalna i regionalna

Pytanie wiodące: Jak budujemy wspólnotę lokalną i regionalną?

Wymagania szczegółowe dotyczące wiedzy i umiejętności. Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) identyfikuje i opisuje specyficzne cechy swojej społeczności lokalnej oraz dziedzictwo budujące lokalną tożsamość i lokalny patriotyzm; formułuje opinię i podejmuje dyskusję o najważniejszych wyzwaniach stojących przed społecznością;	X		X	X		
2) porównuje zadania i kompetencje poszczególnych szczebli samorządu terytorialnego, w tym jednostek pomocniczych gminy, oraz ich wpływ na własne życie i życie społeczności; wyjaśnia znaczenie samorządności i pomocniczości;	X	X				
3) opisuje sposoby podejmowania decyzji przez organy władz wykonawczych i uchwałodawczych jednostek samorządu terytorialnego; identyfikuje mechanizmy udziału mieszkańców w procesach decyzyjnych i wykorzystuje wybrany mechanizm;		X				X
4) identyfikuje formy aktywności obywatelskiej, w tym wolontariat, i dostępne lokalnie mechanizmy wspierające zaangażowanie mieszkańców (np. budżet obywatelski, inicjatywę lokalną, fundusz sołecki) oraz w miarę możliwości wykorzystuje wybrany mechanizm w sprawie ważnej dla siebie lub społeczności;	X				X	X
5) opisuje ideę młodzieżowych rad gmin, miast, powiatów i sejmików wojewódzkich, wyszukuje rady działające w swojej okolicy, a także analizuje ich pracę i w miarę możliwości włącza się w ich działania;	X				X	X
6) jest przygotowany do załatwienia podstawowych spraw urzędowych ważnych dla młodych obywateli; wypełnia wybrany formularz lub wniosek.						X

Wymagania fakultatywne (nauczyciel realizuje przynajmniej jedno z wymagań fakultatywnych). Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) wyszukuje żyjących współcześnie lub historycznych patriotów lokalnych, osoby ważne dla lokalnej społeczności, analizuje ich sylwetki i formułuje na tej podstawie wnioski dotyczące bycia dobrym obywatelem małej i dużej ojczyzny;	X		X			
2) analizuje budżet gminy, przedstawia i ocenia strukturę dochodów i wydatków, formułuje opinię na temat wydatków ponoszonych przez gminę;			X		X	
3) wyszukuje aktualne informacje o pracach rady gminy lub miasta oraz działaniu komisji powołanych przez radę gminy lub miasta, wybiera i śledzi interesujące go zagadnienie, formułuje i przedstawia opinię na jego temat;	X	X	X			
4) identyfikuje lokalnie działające organizacje pozarządowe, poznaje ich działania, szuka tych, których cele podziela, oraz poznaje różnorodne formy zaangażowania w ich działania, w tym wolontariat, i w miarę możliwości angażuje się w działalność organizacji;	X				X	
5) diagnozuje problemy i potrzeby społeczności lokalnej dotyczące młodych ludzi, a także proponuje konstruktywne rozwiązania tych problemów oraz korzysta z dostępnych mechanizmów demokratycznych, by je zasygnalizować.	X				X	X

Dział IV. Demokracja i prawo

Pytanie wiodące: Jak demokracja i Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej chronią nasze prawa?

Wymagania szczegółowe dotyczące wiedzy i umiejętności. Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) na przykładzie Polski po 1945 r. charakteryzuje ustrój totalitarny i autorytarny oraz odróżnia je od demokracji; analizuje i ocenia polityczne, społeczne, ekonomiczne i obyczajowe konsekwencje autokratycznych sposobów rządzenia dla jednostki;	X	X				
2) wskazuje kluczowe etapy i założenia procesu demokratyzacji Polski po 1989 r. oraz – wykorzystując doświadczenia świadków historii – przedstawia i ocenia polityczne, gospodarcze i społeczne konsekwencje transformacji oraz dyskutuje na ich temat;	X	X	X	X		
3) korzystając z Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, wyjaśnia podstawowe wartości i zasady demokratycznego państwa prawa oraz analizuje je i wyraża opinię o ich wpływie na codzienne życie obywateli; porównuje demokrację większościową i konstytucyjną;	X	X	X			
4) identyfikuje i opisuje współczesne zagrożenia dla demokracji, wyjaśnia znaczenie inicjatyw, które im przeciwdziałają, oraz formułuje opinię o ich skuteczności;	X	X	X			X
5) wyjaśnia znaczenie wyborów w systemie demokratycznym; wskazuje główne zasady prawa wyborczego na przykładzie Polski i argumentuje na rzecz świadomego udziału w głosowaniu;	X	X	X	X		X
6) opisuje cechy dobrego prawa i na przykładzie wybranych problemów prawnych wyjaśnia znaczenie najważniejszych dla młodzieży i młodych dorosłych instytucji prawa cywilnego i rodzinnego oraz odnajduje informacje o nieodpłatnej pomocy prawnej;	X					X
7) identyfikuje podstawowe prawa człowieka i obywatela, wyjaśnia ich znaczenie w relacji obywatel – państwo; analizuje informacje i formułuje opinię w wybranej kontrowersyjnej sprawie dotyczącej praw człowieka;	X	X	X	X		
8) rozpoznaje przypadki łamania praw człowieka i obywatela, potrafi zgłosić ich naruszenie oraz wykorzystać inne sposoby ochrony tych praw, w tym przez kontakt z organami państwowymi i międzynarodowymi powołanymi w tym celu;	X					X

Wymagania szczegółowe dotyczące wiedzy i umiejętności. Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
9) rozróżnia pracę wykonywaną na podstawie stosunku pracy (umowa o pracę), pracę wykonywaną na podstawie innego stosunku prawnego stanowiącego podstawę świadczenia pracy lub usług (umowy cywilnoprawne), wolontariat, staż i praktyki, a także identyfikuje prawa i obowiązki osoby związanej takimi umowami oraz sposoby ochrony tych praw, w tym za pośrednictwem związków zawodowych.	X				X	X

Wymagania fakultatywne (nauczyciel realizuje przynajmniej jedno z wymagań fakultatywnych). Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) wyjaśnia zjawisko populizmu, ocenia jego wpływ na demokrację i życie publiczne, formułuje opinię w tej sprawie i dyskutuje o niej;	X		X	X		
2) wyjaśnia ideę hierarchii źródeł prawa w systemie prawnym Rzeczypospolitej Polskiej (którymi są m.in. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, ratyfikowane umowy międzynarodowe, ustawy i rozporządzenia) oraz potrafi wyszukać obowiązujący wybrany akt normatywny;		X				
3) opisuje własne prawa i obowiązki w relacji z instytucjami publicznymi i funkcjonariuszami publicznymi (np. policją, prokuraturą, sądem) oraz potrafi bronić tych praw w sytuacji ich naruszenia;		X				X
4) na wybranych przykładach wyjaśnia najważniejsze instytucje prawa karnego, identyfikuje i analizuje prawa przysługujące obywatelowi w sprawie karnej;	X					X
5) wskazuje podstawowe sposoby ochrony własnych danych osobowych oraz wyjaśnia formy naruszania dóbr osobistych, szczególnie w Internecie; potrafi zgłosić naruszenie dóbr osobistych;	X		X			X
6) wyjaśnia podstawowe regulacje prawne dotyczące ruchu drogowego w zakresie poruszania się hulajnogą elektryczną, rowerem, urządzeniem transportu osobistego i urządzeniami wspomagającymi ruch, a także potrafi zastosować te regulacje w praktyce.	X					X

Dział V. Polska – władza, świat polityki i sfera publiczna

Pytanie wiodące: Jak działa państwo?

Wymagania szczegółowe dotyczące wiedzy i umiejętności. Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) na przykładzie wybranej ustawy przedstawia przebieg procesu legislacyjnego w Polsce; wyjaśnia możliwe konwencjonalne i niekonwencjonalne formy zaangażowania obywatela w proces stanowienia prawa oraz w miarę możliwości z nich korzysta;	X	X	X			X
2) opisuje najważniejsze kompetencje i strukturę władzy ustawodawczej w Rzeczypospolitej Polskiej; analizuje porządek dzienny wybranego posiedzenia Sejmu i Senatu; wyszukuje informacje o wybranym parlamentarzystę ze swojego okręgu i jego aktywności politycznej;	X	X	X			X
3) opisuje najważniejsze kompetencje i pozycję ustrojową Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej oraz analizuje wybrane działania przez niego podejmowane, a także formułuje opinię w ich sprawie i poddaje ją dyskusji;	X	X	X			
4) opisuje kompetencje Rady Ministrów oraz rolę służby cywilnej; analizuje bieżące działania wybranego ministerstwa oraz formułuje opinię w ich sprawie i poddaje ją dyskusji;	X	X	X	X		
5) opisuje strukturę władzy sądowniczej (Sąd Najwyższy, sądy powszechne, sądy administracyjne i sądy wojskowe, Trybunał Konstytucyjny i Trybunał Stanu) i wyjaśnia jej funkcje oraz znaczenie dla obywatela;	X	X				X
6) na przykładzie ustroju III Rzeczypospolitej Polskiej uzasadnia znaczenie podziału i równowagi władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej dla demokratycznego charakteru państwa; na wybranym przykładzie omawia kontrowersje związane z trójpodziałem władzy, przytaczając argumenty różnych stron sporu;		X	X			
7) rozróżnia partie polityczne znajdujące się w parlamencie Rzeczypospolitej Polskiej, a na przykładzie wybranych zagadnień wskazuje główne różnice programowe pomiędzy nimi i formułuje o nich własną opinię;	X			X		

Wymagania szczegółowe dotyczące wiedzy i umiejętności. Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
8) omawia wybrane zagadnienie bieżące z zakresu polityk publicznych, które dzieli opinię publiczną, analizuje informacje i opinie na temat tego zagadnienia oraz formułuje własną opinię i uczestniczy w debacie na jego temat;	X		X	X		
9) wyjaśnia znaczenie przejrzystości życia publicznego i działanie mechanizmów kontroli obywatelskiej mającej przeciwdziałać zjawiskom patologii lokalnych władz publicznych (np. nepotyzm, korupcja, klientelizm); w miarę możliwości stosuje wybrane narzędzia kontroli obywatelskiej (np. dostęp do informacji publicznej);	X	X			X	X
10) wyjaśnia znaczenie społeczeństwa obywatelskiego dla sprawnego funkcjonowania państwa demokratycznego, analizuje funkcjonowanie wybranych instytucji społeczeństwa obywatelskiego oraz zna sposoby ich wspierania;	X	X		X		
11) wyjaśnia wpływ mediów tradycyjnych i społecznościowych na przekonania i postawy opinii publicznej oraz funkcjonowanie społeczeństwa, państwa i demokracji; wyjaśnia zagrożenia związane z upowszechnianiem niesprawdzonych informacji;	X		X			
12) wyszukuje wiarygodne i rzetelne źródła informacji na wybrane tematy społeczno-polityczne; identyfikuje przykłady manipulacji i dezinformacji oraz fałszywe informacje, a także potrafi je weryfikować;	X		X			
13) wyjaśnia wpływ Kościoła katolickiego na proces demokratyzacji życia publicznego w Polsce do 1989 r., na wybranych przykładach analizuje charakter bieżących relacji państwo – kościoły i inne związki wyznaniowe, a także formułuje opinię w tej sprawie i poddaje ją dyskusji.	X		X	X		

Wymagania fakultatywne (nauczyciel realizuje przynajmniej jedno z wymagań fakultatywnych). Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) analizuje kampanię wyborczą, programy partii i sposób komunikacji z obywatelami oraz wyjaśnia wpływ sondaży; krytycznie ocenia komunikaty perswazyjne – potrafi odróżniać fakty od opinii i weryfikować informacje;	X		X			
2) na wybranych przykładach (historycznych i współczesnych) identyfikuje cechy odpowiedzialnego przywództwa i wyjaśnia jego wpływ na funkcjonowanie wspólnot; identyfikuje w swoim otoczeniu osoby praktykujące przywództwo;	X				X	
3) na przykładzie wybranego problemu analizuje przejawy i skutki polaryzacji społecznej i politycznej oraz formułuje w tej sprawie opinię;	X		X			
4) ocenia wpływ społeczeństwa obywatelskiego na przemiany polityczne i społeczne w Polsce XX w. i XXI w., w tym znaczenie ruchu społecznego „Solidarność”, i na przykładzie wybranego problemu analizuje działania organizacji i ruchów społecznych na rzecz rozwiązania tego problemu;	X		X		X	
5) przedstawia krajobraz medialny w Polsce, rozróżnia profile ideowe redakcji, ocenia wiarygodność wybranych publikacji oraz formułuje opinie i dyskutuje o nich z innymi;	X		X	X		
6) wie, czym jest e-administracja, podaje przykłady spraw obywatelskich, które można załatwić zdalnie, i potrafi to zrobić;					X	X
7) wyjaśnia podstawowe założenia systemu emerytalnego, identyfikuje najważniejsze wyzwania stojące przed nim oraz formułuje opinie i dyskutuje o nich z innymi.	X		X	X		

Dział VI. Polska w Europie

Pytanie wiodące: Jakiej Unii Europejskiej chcemy?

Wymagania szczegółowe dotyczące wiedzy i umiejętności. Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) opisuje genezę powstania Unii Europejskiej, rozpoznaje jej główne instytucje (Radę Europejską, Radę Unii Europejskiej, Komisję Europejską, Parlament Europejski oraz Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej) i opisuje udział Polski w procesach decyzyjnych w Unii Europejskiej;	X					
2) ocenia bilans członkostwa Polski w Unii Europejskiej, w tym w zakresie czterech swobód jednolitego rynku oraz praw obywateli Unii Europejskiej, oraz bierze udział w dyskusji na jego temat;	X		X	X		
3) rozważa dylematy dotyczące pogłębiania i poszerzania integracji europejskiej oraz formułuje opinię i podejmuje dyskusję na temat tych procesów;	X		X	X		
4) poszukuje możliwości własnego rozwoju (edukacja, praca, wolontariat) przy wsparciu programów Unii Europejskiej i planuje ich wykorzystanie.					X	X

Wymagania fakultatywne (nauczyciel realizuje przynajmniej jedno z wymagań fakultatywnych). Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) przedstawia założenia wybranej polityki wspólnotowej, w tym wpływ jej realizacji na własną okolicę i Polskę, oraz formułuje i uzasadnia swoją opinię na jej temat;	X		X			
2) wyjaśnia dostępne obywatelom sposoby wpływania na politykę Unii Europejskiej, w tym europejską inicjatywę obywatelską, i w miarę możliwości wykorzystuje wybrane z nich;	X					X
3) na wybranym przykładzie analizuje przyczyny i konsekwencje etnicznego i religijnego zróżnicowania społeczeństw państw europejskich oraz ocenia różne modele polityki państwa względem różnorodności.	X		X			

Dział VII. Świat globalnych zależności

Pytanie wiodące: Jak my wpływamy na świat i jak świat wpływa na nas?

Wymagania szczegółowe dotyczące wiedzy i umiejętności. Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) identyfikuje polityczne, gospodarcze, finansowe, społeczne i ekologiczne zależności między Polską a resztą świata oraz analizuje wybrane z nich, wskazując ich przyczyny, w tym historyczne, oraz konsekwencje;	X					
2) wyjaśnia czynniki wpływające na bezpieczeństwo międzynarodowe i bezpieczeństwo Polski, w tym rolę NATO i ONZ; formułuje opinię i dyskutuje na temat wybranych zagrożeń dla bezpieczeństwa;	X		X	X		
3) identyfikuje najważniejsze problemy globalne, w tym w zakresie zrównoważonego rozwoju, oraz na wybranych przykładach wyjaśnia konieczność międzynarodowej współpracy i lokalnych działań obywateli w celu ich rozwiązania;	X				X	
4) analizuje wpływ handlu międzynarodowego i innych zależności gospodarczych na jakość życia ludzi w różnych częściach świata; wyjaśnia i w miarę możliwości stosuje zasady odpowiedzialnej konsumpcji oraz patriotyzmu gospodarczego;	X				X	
5) wyjaśnia przyczyny i konsekwencje kryzysu klimatycznego; analizuje globalne i lokalne inicjatywy na rzecz powstrzymania zmian klimatu i wskazuje działania, które mogą podjąć obywatele, oraz w miarę możliwości angażuje się w wybrane działania.	X				X	X

Wymagania fakultatywne (nauczyciel realizuje przynajmniej jedno z wymagań fakultatywnych). Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) ocenia przytaczane w debacie publicznej argumenty na temat konsekwencji ruchów migracyjnych na świecie oraz weryfikuje fakty i analizuje opinie na ten temat, a także formułuje swoje stanowisko i podejmuje dyskusję;	X		X	X		
2) wyszukuje informacje o działaniach podejmowanych przez organizacje społeczne i obywateli na rzecz rozwiązania wybranego problemu globalnego, ocenia je i w miarę możliwości angażuje się w wybrane z nich;					X	X
3) na wybranych przykładach ocenia wpływ korporacji międzynarodowych, w tym technologicznych, na życie społeczne i gospodarcze oraz środowisko, a także formułuje opinię w tej sprawie i podejmuje dyskusję;	X		X	X		
4) wyjaśnia przyczyny wybranego konfliktu międzynarodowego (także w kontekście zasad prawa międzynarodowego), identyfikuje jego konsekwencje oraz ocenia próby jego rozwiązania;	X	X				
5) opisuje zadania przedstawicielstw dyplomatycznych Rzeczypospolitej Polskiej, wyszukuje o nich informacje oraz potrafi korzystać z pomocy służb konsularnych podczas przygotowań do wyjazdu za granicę i w czasie pobytu za granicą;	X					X
6) analizuje wybrane bieżące wydarzenie na arenie międzynarodowej, zdobywa i weryfikuje informacje na jego temat, formułuje swoją opinię w jego sprawie i ją prezentuje.	X	X	X			

Wymagania szczegółowe dotyczące działań obywatelskich i projektu obywatelskiego

Działania obywatelskie są sposobem nabywania praktycznych umiejętności obywatelskich oraz rozwijania postaw patriotycznych i sprawczości. Uczeń w ramach przedmiotu edukacja obywatelska (samodzielnie lub zespołowo) podejmuje przynajmniej cztery działania obywatelskie w formie:

- 1) aktywnego uczestnictwa w debacie na wybrany temat społeczny, prezentowania własnego zdania, które uzasadnia i którego broni, oraz podejmowania dialogu z osobami o odmiennych poglądach;
- 2) aktywnego udziału w spotkaniu z przedstawicielami organów władzy publicznej, w ramach którego zadaje pytania dotyczące kompetencji tych organów;

- 3) aktywnego uczestnictwa w przygotowaniu obchodów rocznicy ważnego wydarzenia historycznego (nieorganizowanego w ramach działalności szkoły) lub w innych obchodach;
- 4) sformułowania i opublikowania własnej opinii w ważnej dla siebie sprawie publicznej w lokalnych lub szkolnych mediach, z poszanowaniem poglądów innych i z poszanowaniem demokratycznego porządku prawnego;
- 5) zorganizowania kampanii społecznej lub zbiórki na wybrany przez siebie cel, w ramach której zachęca do udziału w niej innych ludzi lub instytucje;
- 6) nawiązania współpracy jako wolontariusz z lokalną organizacją społeczną lub instytucją publiczną w celu wsparcia realizacji jej celów statutowych, po czym przedstawienia na forum klasy efektów swojego zaangażowania;
- 7) napisania wniosku o dofinansowanie projektu w ramach szkolnego lub lokalnego budżetu partycypacyjnego lub innego wniosku o wsparcie finansowe;
- 8) napisania i wysłania (opublikowania) petycji, listu lub listu otwartego do przedstawicieli władz publicznych w ważnej dla niego sprawie;
- 9) kandydowania w klasowych lub szkolnych wyborach, w tym prowadzenia kampanii wyborczej;
- 10) przygotowania dokumentów koniecznych do zgłoszenia zgromadzenia (protestu lub pikiety);
- 11) wypełnienia wniosku o wydanie dowodu osobistego, paszportu lub innego dokumentu;
- 12) dokonania analizy programu wyborczego oraz kampanii wybranej partii lub kandydata;
- 13) uczestnictwa w konsultacjach społecznych na wybrany temat lub w wysłuchaniu publicznym, w ramach których formułuje własną opinię i przekazuje ją odpowiednim władzom;
- 14) przeprowadzenia sondy szkolnej lub ulicznej na wybrany temat, a następnie zaprezentowania jej wyników;
- 15) przeprowadzenia i udokumentowania wywiadu ze świadkiem historii najnowszej (np. kombatanem) lub inną ważną postacią lokalną;
- 16) udziału w symulacji obrad organów władz publicznych lub organów organizacji międzynarodowej;
- 17) zorganizowania udziału w rozprawie sądowej w charakterze publiczności;
- 18) przeprowadzenia analizy dostępności wybranej przestrzeni, usługi lub produktu dla osób z niepełnosprawnościami.

Uczeń może podjąć za zgodą nauczyciela inne praktyczne działania obywatelskie wymagające podobnego zaangażowania. Przed podjęciem każdego działania uczeń ustala jego temat z nauczycielem.

Uczeń dokumentuje podejmowane działania w sposób pozwalający na ich późniejszą prezentację klasie lub nauczycielowi. Rekomendowaną formą dokumentacji jest indywidualne portfolio obywatelskie.

Ponadto wszyscy uczniowie, pracując w małych grupach (3–5 osób), zrealizują w toku nauki przedmiotu przynajmniej jeden grupowy projekt edukacyjny na wybrany przez siebie temat zgodny z tematyką przedmiotu. Projekt może mieć charakter badawczy lub społeczny. Celem projektu badawczego jest znalezienie odpowiedzi na pytania badawcze przy wykorzystaniu przynajmniej 3 uzupełniających się źródeł informacji. Celem projektu społecznego jest rozwiązanie wybranego problemu społecznego na poziomie klasy, szkoły, społeczności lokalnej lub przyczynienie się do rozwiązania innego, większego problemu społecznego.

Podczas pracy zespołowej nad realizacją projektu uczeń:

- 1) ustala cel projektu edukacyjnego (cel, który jest weryfikowany i akceptowany przez nauczyciela);
- 2) planuje działania i dzieli się odpowiedzialnością za ich realizację w ramach grupy projektowej;
- 3) tworzy harmonogram;
- 4) realizuje założone działania, wprowadzając konieczne zmiany;
- 5) dokumentuje podejmowane działania;
- 6) publicznie prezentuje rezultaty projektu edukacyjnego w sposób ustalony z nauczycielem;
- 7) podsumowuje projekt edukacyjny oraz współpracę w zespole przy jego realizacji.

Warunki i sposób realizacji

Praktyczny charakter przedmiotu edukacja obywatelska wymaga od nauczyciela stosowania w pracy z klasą metod aktywizujących. Jest to konieczne, aby zwiększyć zaangażowanie uczniów w proces uczenia się oraz w realizację wymagań ogólnych – celów kształcenia. W edukacji obywatelskiej metody podawcze powinny być stosowane jako uzupełniające.

Z uwagi na specyfikę celów kształcenia w nauczaniu przedmiotu edukacja obywatelska najlepiej sprawdzą się następujące metody i techniki pracy: praca w grupach, burza mózgów, metaplan, dyskusja, różne formy debat, metoda studiów przypadku, symulacja, odgrywanie ról i drama. Wśród metod aktywizujących szczególne miejsce w nauczaniu przedmiotu edukacja obywatelska zajmuje projekt edukacyjny, którego realizacja przez uczniów jest obowiązkowym elementem procesu dydaktycznego.

W nauczaniu przedmiotu edukacja obywatelska powinien znaleźć się również czas na:

- 1) wizyty w instytucjach publicznych (np. urzędach gmin, miast i powiatów, sądach, domach kultury);
- 2) spotkania z przedstawicielami władz publicznych;
- 3) kontakty z organizacjami społecznymi (lokalnymi, ogólnopolskimi, międzynarodowymi);
- 4) spotkania z postaciami ważnymi dla lokalnej społeczności, w tym kombatantami lub innymi świadkami historii.

Przedmiot edukacja obywatelska zakłada omawianie podczas zajęć tematów związanych z bieżącymi zagadnieniami społeczno-politycznymi, w tym także tematów dzielących Polaków i budzących w polskim społeczeństwie kontrowersje. Szkoła powinna być bowiem miejscem, w którym uczniowie starają się zrozumieć, co łączy i co dzieli polskie społeczeństwo, a także miejscem, w którym uczą się weryfikować informacje na te tematy, poznają różnorodne stanowiska, starają się wyrobić sobie własną opinię, uzasadniają ją, z szacunkiem dla innych ją prezentują i podejmują dialog z osobami, których poglądy mogą być odmienne.

Osiągnięcie opisanego powyżej efektu wymaga od nauczyciela zachowania neutralności światopoglądowej i politycznej szczególnie w sprawach, co do których istnieją w polskim społeczeństwie różnice poglądów. Celem zajęć nie może być przekonanie uczniów do konkretnej opinii. Tym bardziej nie ma w czasie zajęć miejsca na agitację polityczną jakiegokolwiek formacji. Co do zasady nauczanie edukacji obywatelskiej ma więc charakter nieperswazyjny. Wyjątkiem są zasady i wartości wyznaczone przez Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej, uznawane za aksjologiczny fundament wspólnoty obywatelskiej, do których przyjęcia i internalizacji przedmiot edukacja obywatelska powinien zachęcać. Na nich powinny opierać się postawy patriotyczne rozwijane na zajęciach.

Edukacja obywatelska bazuje na wiedzy i umiejętnościach uzyskanych przez uczniów w ramach zajęć wiedzy o społeczeństwie w szkole podstawowej. Wymagania szczegółowe obejmujące treści nauczania obecne w szkole podstawowej zostały tutaj poszerzone i pogłębione.

Szczegółne powiązanie występuje pomiędzy edukacją obywatelską a przedmiotem wiedza o społeczeństwie nauczany w zakresie rozszerzonym. W klasach, które realizują podstawę programową w zakresie przedmiotu wiedza o społeczeństwie w zakresie rozszerzonym, nauczyciel edukacji obywatelskiej powinien skupić się na praktycznym wymiarze kształcenia, pogłębianiu nabywanych umiejętności, przygotowaniu uczniów do zaangażowania obywatelskiego na podstawie wiedzy zdobywanej równolegle na zajęciach z wiedzy o społeczeństwie.

Interdyscyplinarny charakter edukacji obywatelskiej wymaga nawiązania również do zagadnień poruszanych na zajęciach z innych przedmiotów nauczanych w liceum ogólnokształcącym i technikum.

Powiązanie podstawy programowej kształcenia ogólnego w zakresie przedmiotu edukacja obywatelska (w zakresie poszczególnych działów) z podstawą programową kształcenia ogólnego w zakresie innych przedmiotów (w zakresie poszczególnych działów)

Podstawa programowa kształcenia ogólnego w zakresie przedmiotu edukacja obywatelska (poszczególne działy)	Podstawa programowa kształcenia ogólnego w zakresie innych przedmiotów (poszczególne działy)
Dział I. Ja i społeczeństwo	Wiedza o społeczeństwie (zakres rozszerzony): Dział II. Dobro wspólne; Dział III. Społeczności i wspólnoty; Dział V. Różnice społeczne; Dział VII. Migracje i kwestia demograficzna w Polsce i we współczesnym świecie; Dział XIII. Rzeczpospolita i problem wychodzenia z komunizmu.
	Historia (zakres podstawowy i rozszerzony): Dział LIX. Narodziny III Rzeczypospolitej i jej miejsce w świecie na przełomie XX i XXI w.
	Geografia: 1) zakres podstawowy: Dział IX. Uwarunkowania rozwoju gospodarki światowej: rola poszczególnych sektorów gospodarki w rozwoju cywilizacyjnym, procesy globalizacji, współpraca międzynarodowa, gospodarka oparta na wiedzy, społeczeństwo informacyjne; Dział XV. Społeczeństwo i gospodarka Polski: rozmieszczenie ludności i struktura demograficzna, saldo migracji, struktura zatrudnienia i bezrobocie, urbanizacja i sieć osadnicza, warunki rozwoju rolnictwa, restrukturyzacja przemysłu, sieć transportowa, atrakcyjność turystyczna; 2) zakres rozszerzony: Dział XV. Zróżnicowanie społeczno-kulturowe Polski: regiony etnograficzne, poziom życia, zachowania prokreacyjne Polaków, zalety i wady życia na wsi i w mieście, cechy miast, preferencje wyborcze, partycypacja społeczna, ubóstwo, wykluczenie i solidarność społeczna; Dział XXI. Wybrane problemy społeczne współczesnego świata: problemy demograficzne, skutki migracji, problemy uchodźstwa, wykorzystywanie pracy dzieci i pracowników w krajach o niskich kosztach pracy, bezrobocie, nietolerancja.
	Edukacja dla bezpieczeństwa (zakres podstawowy): Dział I. Bezpieczeństwo państwa; Dział IV. Edukacja obronna.
	Biznes i zarządzanie (zakres podstawowy): Dział III. Gospodarka rynkowa: przedsiębiorczość w gospodarce rynkowej, cechy gospodarki rynkowej, rodzaje rynków, mechanizm rynkowy, podmioty gospodarki rynkowej, podmioty ekonomii społecznej, parametry charakteryzujące gospodarkę, budżet państwa i budżety jednostek samorządu terytorialnego, rola państwa w gospodarce, konsument na rynku, patriotyzm gospodarczy.

Podstawa programowa kształcenia ogólnego w zakresie przedmiotu edukacja obywatelska (poszczególne działy)	Podstawa programowa kształcenia ogólnego w zakresie innych przedmiotów (poszczególne działy)
Dział III. Społeczność lokalna i regionalna	Wiedza o społeczeństwie (zakres rozszerzony): Dział II. Społeczeństwo obywatelskie; Dział XI. Ustrój i system polityczny III Rzeczypospolitej.
	Geografia (zakres rozszerzony): Dział XV. Zróżnicowanie społeczno-kulturowe Polski: regiony etnograficzne, poziom życia, zachowania prokreacyjne Polaków, zalety i wady życia na wsi i w mieście, cechy miast, preferencje wyborcze, partycypacja społeczna, ubóstwo, wykluczenie i solidarność społeczna; Dział XVI. Elementy przestrzeni geograficznej i relacje między nimi we własnym regionie – analiza materiałów źródłowych, badania i obserwacje terenowe.
	Biznes i zarządzanie (zakres podstawowy): Dział III. Gospodarka rynkowa: przedsiębiorczość w gospodarce rynkowej, cechy gospodarki rynkowej, rodzaje rynków, mechanizm rynkowy, podmioty gospodarki rynkowej, podmioty ekonomii społecznej, parametry charakteryzujące gospodarkę, budżet państwa i budżety jednostek samorządu terytorialnego, rola państwa w gospodarce, konsument na rynku, patriotyzm gospodarczy.
Dział IV. Demokracja i prawo	Wiedza o społeczeństwie (zakres rozszerzony): Dział VIII. Polityka i kultura polityczna; Prawo; Dział XI. Ustrój i system polityczny III Rzeczypospolitej; Dział XIII. Rzeczpospolita i problem wychodzenia z komunizmu; Dział XV. Kulturowe, polityczne i gospodarcze zmiany na świecie po 1989 r.
	Historia (zakres podstawowy i rozszerzony): Dział LI. Świat po II wojnie światowej. Początek zimnej wojny; Dział LIII. Przemiany cywilizacyjne na świecie; Dział LIV. Świat na przełomie tysiącleci; Dział LV. Proces przejmowania władzy przez komunistów w Polsce (1944–1948); Dział LVI. Stalinizm w Polsce i jego erozja; Dział LVII. Polska w latach 1957–1981; Dział VIII. Dekada 1981–1989; Dział LIX. Narodziny III Rzeczypospolitej i jej miejsce w świecie na przełomie XX i XXI w.
	Geografia (zakres rozszerzony): Dział XV. Zróżnicowanie społeczno-kulturowe Polski: regiony etnograficzne, poziom życia, zachowania prokreacyjne Polaków, zalety i wady życia na wsi i w mieście, cechy miast, preferencje wyborcze, partycypacja społeczna, ubóstwo, wykluczenie i solidarność społeczna; Dział XX. Problemy polityczne współczesnego świata: współczesne zmiany na mapie politycznej świata, przemiany systemowe w Europie, funkcjonowanie Unii Europejskiej, przyczyny i skutki terroryzmu.
	Edukacja dla bezpieczeństwa (zakres podstawowy): Dział I. Bezpieczeństwo państwa; Dział IV. Edukacja obronna.
	Biznes i zarządzanie (zakres podstawowy): Dział III. Gospodarka rynkowa: przedsiębiorczość w gospodarce rynkowej, cechy gospodarki rynkowej, rodzaje rynków, mechanizm rynkowy, podmioty gospodarki rynkowej, podmioty ekonomii społecznej, parametry charakteryzujące gospodarkę, budżet państwa i budżety jednostek samorządu terytorialnego, rola państwa w gospodarce, konsument na rynku, patriotyzm gospodarczy; Dział V. Osoba przedsiębiorcza na rynku pracy: kariera zawodowa, poszukiwanie pracy, rozmowa kwalifikacyjna, autoprezentacja, formułowanie opinii zwrotnej, etyka w pracy.
	Informatyka (zakres podstawowy): Dział IV. Rozwijanie kompetencji społecznych; Dział V. Przestrzeganie prawa i zasad bezpieczeństwa.

Podstawa programowa kształcenia ogólnego w zakresie przedmiotu edukacja obywatelska (poszczególne działy)	Podstawa programowa kształcenia ogólnego w zakresie innych przedmiotów (poszczególne działy)
Dział V. Polska – władza, świat polityki i sfera publiczna	Wiedza o społeczeństwie (zakres rozszerzony): Dział III. Społeczności i wspólnoty; Dział V. Różnice społeczne; Dział VI. Społeczeństwo obywatelskie; Dział VIII. Polityka i kultura polityczna; Dział IX. Komunikowanie społeczne; Dział X. Prawo; Dział XI. Ustrój i system polityczny III Rzeczypospolitej; Dział XII. Formy ustroju współczesnych państw; Dział XIII. Rzeczpospolita i problem wychodzenia z komunizmu; Dział XV. Kulturowe, polityczne i gospodarcze zmiany na świecie po 1989 r.
	Historia (zakres podstawowy i rozszerzony): Dział LVI. Stalinizm w Polsce i jego erozja; Dział LVII. Polska w latach 1957–1981; Dział VIII. Dekada 1981–1989; Dział LIX. Narodziny III Rzeczypospolitej i jej miejsce w świecie na przełomie XX i XXI w.
	Geografia: 1) zakres podstawowy: Dział VIII. Przemiany struktur demograficznych i społecznych oraz procesy osadnicze: rozmieszczenie i liczba ludności, przemiany demograficzne, migracje, zróżnicowanie religijne, kręgi kulturowe, sieć osadnicza, procesy urbanizacji, rozwój obszarów wiejskich; 2) zakres rozszerzony: Dział XV. Zróżnicowanie społeczno-kulturowe Polski: regiony etnograficzne, poziom życia, zachowania prokreacyjne Polaków, zalety i wady życia na wsi i w mieście, cechy miast, preferencje wyborcze, partycypacja społeczna, ubóstwo, wykluczenie i solidarność społeczna.
	Edukacja dla bezpieczeństwa (zakres podstawowy): Dział I. Bezpieczeństwo państwa; Dział IV. Edukacja obronna.
	Biznes i zarządzanie (zakres podstawowy): Dział III. Gospodarka rynkowa: przedsiębiorczość w gospodarce rynkowej, cechy gospodarki rynkowej, rodzaje rynków, mechanizm rynkowy, podmioty gospodarki rynkowej, podmioty ekonomii społecznej, parametry charakteryzujące gospodarkę, budżet państwa i budżety jednostek samorządu terytorialnego, rola państwa w gospodarce, konsument na rynku, patriotyzm gospodarczy; Dział IV. Finanse osobiste: pieniądz, obieg pieniądza, postawy wobec pieniędzy, dojrzałość finansowa, instytucje rynku finansowego, budżet gospodarstwa domowego, spirala zadłużenia, podatki, formy oszczędzania i inwestowania, ryzyko inwestycyjne, usługi bankowe, bezpieczeństwo elektronicznych usług finansowych, finansowe zabezpieczenie przyszłości, ubezpieczenia społeczne, ubezpieczenia majątkowe i na życie, inwestowanie na Giełdzie Papierów Wartościowych, etyka w finansach.
	Biologia (zakres podstawowy): Dział VIII. Biotechnologia. Podstawy inżynierii genetycznej.
	Informatyka (zakres podstawowy): Dział IV. Rozwijanie kompetencji społecznych.

Podstawa programowa kształcenia ogólnego w zakresie przedmiotu edukacja obywatelska (poszczególne działy)	Podstawa programowa kształcenia ogólnego w zakresie innych przedmiotów (poszczególne działy)
Dział VI. Polska w Europie	Wiedza o społeczeństwie (zakres rozszerzony): Dział XIV. Polityka zagraniczna Polski po 1989 r.; Dział XV. Kulturowe, polityczne i gospodarcze zmiany na świecie po 1989 r.
	Historia (zakres podstawowy i rozszerzony): Dział LII. Dekolonizacja, integracja i nowe konflikty.
	Geografia: 1) zakres podstawowy: Dział VII. Podział polityczny i zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego świata: mapa podziału politycznego, procesy integracyjne i dezintegracyjne na świecie, konflikty zbrojne, podstawowe wskaźniki rozwoju; 2) zakres rozszerzony: Dział VII. Współpraca i konflikty: sieć powiązań postkolonialnych, organizacje współpracy politycznej, społecznej i gospodarczej, przyczyny i skutki konfliktów zbrojnych.

Podstawa programowa kształcenia ogólnego w zakresie przedmiotu edukacja obywatelska (poszczególne działy)	Podstawa programowa kształcenia ogólnego w zakresie innych przedmiotów (poszczególne działy)
Dział VII. Świat globalnych zależności	Wiedza o społeczeństwie (zakres rozszerzony): Dział III. Społeczności i wspólnoty; Dział V. Różnice społeczne; Dział VII. Migracje i kwestia demograficzna w Polsce i we współczesnym świecie; Dział XIV. Polityka zagraniczna Polski po 1989 r.; Dział XV. Kulturowe, polityczne i gospodarcze zmiany na świecie po 1989 r.
	Historia (zakres podstawowy i rozszerzony): Dział XXXIII. Europa i świat w II połowie XIX i na początku XX w.; Dział XXXIV. Przemiany gospodarcze i społeczne. Nowe prądy ideowe; Dział LI. Świat po II wojnie światowej. Początek zimnej wojny; Dział LII. Dekolonizacja, integracja i nowe konflikty; Dział LIII. Przemiany cywilizacyjne na świecie; Dział LIV. Świat na przełomie tysiącleci; Dział LIX. Narodziny III Rzeczypospolitej i jej miejsce w świecie na przełomie XX i XXI w.
	Geografia: 1) zakres podstawowy: Dział VII. Podział polityczny i zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego świata: mapa podziału politycznego, procesy integracyjne i dezintegracyjne na świecie, konflikty zbrojne, podstawowe wskaźniki rozwoju; Dział VIII. Przemiany struktur demograficznych i społecznych oraz procesy osadnicze: rozmieszczenie i liczba ludności, przemiany demograficzne, migracje, zróżnicowanie religijne, kręgi kulturowe, sieć osadnicza, procesy urbanizacji, rozwój obszarów wiejskich; Dział IX. Uwarunkowania rozwoju gospodarki światowej: rola poszczególnych sektorów gospodarki w rozwoju cywilizacyjnym, procesy globalizacji, współpraca międzynarodowa, gospodarka oparta na wiedzy, społeczeństwo informacyjne; Dział XI. Przemysł: czynniki lokalizacji, przemysł tradycyjny i zaawansowanych technologii, dezindustrializacja i reindustrializacja, struktura produkcji energii i bilans energetyczny, zmiany wykorzystania poszczególnych źródeł energii, dylematy rozwoju energetyki jądrowej; Dział XII. Usługi: zróżnicowanie sektora usług, rola usług komunikacyjnych, edukacyjnych, finansowych i turystycznych oraz wymiany towarowej w rozwoju społeczno-gospodarczym, rodzaje transportu, atrakcyjność regionów turystycznych świata; Dział XIII. Człowiek a środowisko geograficzne – konflikty interesów: wpływ działalności człowieka na atmosferę na przykładzie smogu, inwestycji hydrologicznych na środowisko geograficzne, rolnictwa, górnictwa i turystyki na środowisko geograficzne, transportu na warunki życia i degradację środowiska przyrodniczego, zagospodarowania miast i wsi na krajobraz kulturowy, konflikt interesów człowiek – środowisko, procesy rewitalizacji i działania proekologiczne; Dział XIV. Regionalne zróżnicowanie środowiska przyrodniczego Polski: podział na regiony fizycznogeograficzne, budowa geologiczna i zasoby surowcowe, ukształtowanie powierzchni, sieć wodna, warunki klimatyczne, formy ochrony przyrody, stan środowiska przyrodniczego; Dział XV. Społeczeństwo i gospodarka Polski: rozmieszczenie ludności i struktura demograficzna, saldo migracji, struktura zatrudnienia i bezrobocie, urbanizacja i sieć osadnicza, warunki rozwoju rolnictwa, restrukturyzacja przemysłu, sieć transportowa, atrakcyjność turystyczna;

Podstawa programowa kształcenia ogólnego w zakresie przedmiotu edukacja obywatelska (poszczególne działy)	Podstawa programowa kształcenia ogólnego w zakresie innych przedmiotów (poszczególne działy)
	2) zakres rozszerzony: Dział VII. Współpraca i konflikty: sieć powiązań postkolonialnych, organizacje współpracy politycznej, społecznej i gospodarczej, przyczyny i skutki konfliktów zbrojnych; Dział VIII. Zróżnicowanie struktur społecznych i procesów urbanizacyjnych: zróżnicowanie narodowościowe, etniczne, językowe i struktura wykształcenia, zwartość socjoetniczna, fazy urbanizacji, procesy metropolizacji, typy fizjonomiczne i funkcje miast, formy zespołów miejskich; Dział IX. Struktura gospodarki i tendencje rozwoju gospodarczego: klasyfikacja gospodarki, związki usług i działalności przemysłowej, zmiany w strukturze i sektorach gospodarki; Dział X. Zróżnicowanie gospodarki rolnej: typy rolnictwa i główne regiony rolnicze na świecie, rolnictwo uprzemysłowione a rolnictwo ekologiczne, uprawy roślin modyfikowanych genetycznie; Dział XII. Rola tradycyjnych i nowoczesnych usług w rozwoju społeczno-gospodarczym: transport, łączność, usługi edukacyjne, badawczo-rozwojowe, finansowe i turystyczne; Dział XV. Zróżnicowanie społeczno-kulturowe Polski: regiony etnograficzne, poziom życia, zachowania prokreacyjne Polaków, zalety i wady życia na wsi i w mieście, cechy miast, preferencje wyborcze, partycypacja społeczna, ubóstwo, wykluczenie i solidarność społeczna; Dział XVIII. Problemy środowiskowe współczesnego świata: transport, łączność, usługi edukacyjne, badawczo-rozwojowe, finansowe i turystyczne; Dział XIX. Uwarunkowania przyrodnicze gospodarczej działalności człowieka na przykładzie wybranych obszarów: związki rolnictwa z klimatem, ukształtowaniem powierzchni, żyznością gleb i zasobami wodnymi, związek przemysłu i struktury towarowej handlu zagranicznego z zasobami surowców mineralnych, sposoby pokonywania przez człowieka przyrodniczych ograniczeń działalności gospodarczej, zmiany znaczenia środowiska przyrodniczego w rozwoju społeczno-gospodarczym regionów; Dział XX. Problemy polityczne współczesnego świata: współczesne zmiany na mapie politycznej świata, przemiany systemowe w Europie, funkcjonowanie Unii Europejskiej, przyczyny i skutki terroryzmu; Dział XXI. Wybrane problemy społeczne współczesnego świata: problemy demograficzne, skutki migracji, problemy uchodźstwa, wykorzystywanie pracy dzieci i pracowników w krajach o niskich kosztach pracy, bezrobocie, nietolerancja; Dział XXII. Zróżnicowanie jakości życia człowieka w wybranych regionach i krajach świata: potrzeby żywieniowe, zagrożenie życia, rozmieszczenie chorób, poczucie bezpieczeństwa, potrzeby edukacyjne; Dział XXIII. Problemy gospodarcze współczesnego świata: dysproporcje w rozwoju krajów i ich skutki, wpływ korporacji transnarodowych na społeczeństwo i gospodarkę w skali lokalnej i regionalnej, problem zadłużenia krajów świata.

Podstawa programowa kształcenia ogólnego w zakresie przedmiotu edukacja obywatelska (poszczególne działy)	Podstawa programowa kształcenia ogólnego w zakresie innych przedmiotów (poszczególne działy)
	Edukacja dla bezpieczeństwa (zakres podstawowy): Dział I. Bezpieczeństwo państwa; Dział IV. Edukacja obronna.
	Biologia: 1) zakres podstawowy: Dział VIII. Biotechnologia. Podstawy inżynierii genetycznej; 2) zakres rozszerzony: Dział XVIII. Różnorodność biologiczna, jej zagrożenia i ochrona.
	Biznes i zarządzanie: 1) zakres podstawowy: Dział III. Gospodarka rynkowa: przedsiębiorczość w gospodarce rynkowej, cechy gospodarki rynkowej, rodzaje rynków, mechanizm rynkowy, podmioty gospodarki rynkowej, podmioty ekonomii społecznej, parametry charakteryzujące gospodarkę, budżet państwa i budżety jednostek samorządu terytorialnego, rola państwa w gospodarce, konsument na rynku, patriotyzm gospodarczy; 2) zakres rozszerzony: Dział II. Gospodarka rynkowa: rzadkość, czynniki produkcji, struktury rynkowe, krzywe popytu i podaży, równowaga rynkowa, wzrost a rozwój gospodarczy, fazy cyklu koniunkturalnego, rola państwa w gospodarce, narzędzia polityki gospodarczej, polityka fiskalna, polityka monetarna, wspólny rynek Unii Europejskiej, procesy globalizacji, współpraca międzynarodowa przedsiębiorstw, znaczenie konsumenta w gospodarce.

Ponadto z perspektywy nabywania umiejętności obywatelskich ważne są umiejętności związane z tworzeniem wypowiedzi, które są kształtowane na tym etapie edukacyjnym na zajęciach z języka polskiego w zakresie podstawowym i w zakresie rozszerzonym (np. formułowanie tez i argumentów, odróżnianie dyskusji od sporu, uzasadnianie).

W przygotowaniu uczniów do realizacji projektu edukacyjnego dotyczącego edukacji obywatelskiej (niezależnie od działu) konieczne jest nawiązanie do wymagań omawianych na zajęciach z przedmiotu biznes i zarządzanie dotyczących tematyki związanej z zarządzaniem projektami (tj. dział II w zakresie podstawowym i dział I w zakresie rozszerzonym).

Aneks 2

Podstawa programowa edukacji obywatelskiej dla branżowej szkoły pierwszego stopnia

EDUKACJA OBYWATELSKA

Głównym celem podstawy programowej w zakresie przedmiotu edukacja obywatelska jest przygotowanie uczniów do świadomego i odpowiedzialnego zaangażowania obywatelskiego w społeczeństwie demokratycznym.

Przedmiot buduje i wzmacnia postawy patriotyczne młodych ludzi oparte na poczuciu tożsamości i dumie z przynależności do wspólnoty, trosce o małą i dużą ojczyznę, poczuciu odpowiedzialności za jej kształt. Równolegle przedmiot kształtuje otwartość i szacunek wobec innych, empatię i solidarność z innymi oraz zaangażowanie na rzecz dobra wspólnego.

Wymagania ogólne podstawy programowej w zakresie przedmiotu edukacja obywatelska dotyczą: rozumienia sfery publicznej, zainteresowania sprawami publicznymi oraz zaangażowania obywatelskiego, które razem składają się na postawę patriotyczną.

Cele kształcenia – wymagania ogólne

Przedmiot edukacja obywatelska realizuje następujące cele kształcenia:

1. Cel – rozumienie sfery publicznej.

Uczeń rozumie najważniejsze zjawiska oraz procesy społeczne i polityczne, a także zasady nimi rządzące, poddaje je analizie i ocenie.

2. Cel – rozumienie oraz poszanowanie wartości i zasad demokracji.

Uczeń rozumie podstawowe zasady i mechanizmy demokratycznego państwa prawa, w tym prawa człowieka, które gwarantuje Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, oraz odnosi te prawa do codziennych sytuacji życiowych.

3. Cel – zainteresowanie sferą publiczną i posiadanie własnych opinii.

Uczeń interesuje się wybranymi obszarami rzeczywistości społeczno-politycznej, formułuje i uzasadnia opinie w sprawach publicznych w oparciu o wartości (własne i społecznie uznane) i sprawdzone informacje.

4. Cel – poszanowanie opinii innych osób.

Uczeń rozumie i szanuje perspektywę oraz opinie innych osób, rozpoznaje kwestie kontrowersyjne lub sporne, prezentuje własne zdanie z szacunkiem do odmiennych opinii i w dialogu poszukuje porozumienia.

5. Cel – zaangażowanie obywatelskie.

Uczeń identyfikuje problemy społeczne i poszukuje ich rozwiązań, angażuje się indywidualnie lub we współpracy z innymi w działania na rzecz dobra wspólnego i ojczyzny.

6. Cel – wpływanie na władze publiczne i interakcje państwo – obywatel.

Uczeń potrafi załatwiać wybrane sprawy urzędowe i podejmować działania w interakcji z państwem; rozumie mechanizmy i formy uczestnictwa obywatelskiego i je odpowiedzialnie wykorzystuje.

Realizacja celów kształcenia – wymagań ogólnych podstawy programowej w zakresie przedmiotu edukacja obywatelska składa się z dwóch równoważnych elementów nauczania i uczenia się, tj.:

- 1) opanowania wiedzy i umiejętności określonych w siedmiu działach tematycznych;
- 2) realizacji trzech praktycznych działań obywatelskich.

Elementy te wzajemnie się uzupełniają i tylko ich równoległa realizacja pozwala w pełni osiągnąć cele kształcenia.

Z uwagi na cele kształcenia – wymagania ogólne edukacji obywatelskiej szczególnie istotne jest rozwijanie następujących umiejętności:

1. Umiejętność – poszukiwanie, weryfikowanie i krytyczne analizowanie informacji na tematy społeczne i polityczne.
2. Umiejętność – określanie własnego zdania na podstawie danych, wartości i potrzeb, a także jego wyrażanie oraz poparcie go argumentami.
3. Umiejętność – prowadzenie z szacunkiem dla innych dialogu w kwestiach spornych.
4. Umiejętność – podejmowanie działań na rzecz rozwiązania wybranych problemów społecznych polegających na:
 - 1) identyfikowaniu i analizowaniu problemów społecznych w wybranym obszarze;
 - 2) formułowaniu propozycji rozwiązań problemów społecznych i realizacji działań (indywidualnie lub zespołowo) nakierowanych na ich rozwiązanie lub wpływaniu na władze publiczne aby osiągnąć ten cel.
5. Umiejętność – wpływanie na władze publiczne polegające na:
 - 1) świadomym udziale w głosowaniu / wyborze przedstawicieli;
 - 2) umiejętności wpływania na władze publiczne przez dialog z ich organami;
 - 3) umiejętności wpływania na władze publiczne przez formy protestu dopuszczone w porządku demokratycznym.
6. Umiejętność – załatwianie podstawowych spraw urzędowych i ochrona własnych praw w relacji z państwem.

Wymagania szczegółowe dotyczące wiedzy i umiejętności

Podstawa programowa w zakresie przedmiotu edukacja obywatelska obejmuje siedem działów, które odzwierciedlają sześć kręgów wspólnot, w których funkcjonuje uczeń – od rodziny, przez szkołę, wspólnotę lokalną i regionalną, ojczyznę i wspólnotę europejską po wspólnotę międzynarodową. Dodatkowo wyodrębniono dział wprowadzający do tematyki edukacji obywatelskiej oraz dział dotyczący demokracji i prawa.

W podstawie programowej w zakresie przedmiotu edukacja obywatelska szczególnie istotne jest umożliwienie uczniom zrozumienia bieżących wydarzeń społeczno-politycznych. W tym celu wprowadzono wymagania fakultatywne do wyboru przez nauczyciela, a w wielu wymaganiach pozostawiono nauczycielowi dowolność wykorzystania bieżących przykładów.

Każde z wymagań szczegółowych zawartych w tabelach łączy w sobie wiedzę, którą uczniowie powinni opanować, oraz umiejętności, które powinni zdobyć.

Znak „X” w tabelach oznacza, że sposób pracy z danym wymaganiem powinien realizować dany cel kształcenia oraz umożliwiać uczniom nabycie umiejętności.

Dział I. Ja i społeczeństwo

Pytanie wiodące: Co to znaczy być dobrym obywatelem / dobrą obywatelką?

Wymagania szczegółowe dotyczące wiedzy i umiejętności. Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) wyjaśnia, czym jest patriotyzm, i wskazuje różne formy oraz sposoby wyrażania identyfikacji z ojczyzną i troski o ojczyznę; rozumie, co to znaczy być dobrym obywatelem (w przeszłości i obecnie);	X	X	X			
2) rozpoznaje przykłady ksenofobii, stereotypów i uprzedzeń oraz dyskryminacji, w tym mowy nienawiści, a także reaguje na ich przejawy w swoim otoczeniu;	X				X	
3) identyfikuje zachowania, które budują współpracę i zaufanie w grupie, oraz takie, które prowadzą do konfliktów i podziałów; stosuje metody rozwiązywania konfliktów w grupie.	X			X	X	

Wymagania fakultatywne (nauczyciel realizuje przynajmniej jedno z wymagań fakultatywnych). Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) identyfikuje, co łączy, a co dzieli społeczeństwo polskie, z czego możemy być dumni jako państwo, oraz formułuje w tej sprawie opinię;	X		X			
2) na wybranych przykładach analizuje wpływ swoich codziennych, indywidualnych wyborów na otoczenie, w tym na środowisko naturalne i innych ludzi;	X				X	
3) identyfikuje na podstawie zebranych informacji wyzwania społeczne istotne dla młodego pokolenia oraz proponuje możliwe działania w danym obszarze;	X		X		X	
4) na podstawie wiarygodnych źródeł informacji weryfikuje wybraną teorię spiskową i wskazuje jej wpływ na społeczeństwo;	X		X			
5) wyjaśnia, na czym polega obywatelski obowiązek obrony ojczyzny, a także formułuje opinię w sprawie różnych obowiązków w tym zakresie.	X		X	X		

Dział II. Szkoła jako wspólnota

Pytanie wiodące: Jak wspólnie tworzymy szkołę?

Wymagania szczegółowe dotyczące wiedzy i umiejętności. Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) identyfikuje szkolne reguły określone w statucie oraz prawa i obowiązki uczniowskie oraz reaguje w sytuacjach naruszenia reguł;	X	X			X	X
2) wyjaśnia, czym jest samorządność uczniowska, w tym samorząd klasowy, szkolny i rada szkoły, oraz wymienia sposoby włączania uczniów w decydowanie o sprawach szkoły i wie, jak je zastosować w praktyce.	X	X			X	X

Wymagania fakultatywne (nauczyciel realizuje przynajmniej jedno z wymagań fakultatywnych). Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) rozpoznaje problemy i potrzeby społeczności szkolnej, w miarę możliwości (indywidualnie lub zespołowo) podejmuje działanie w tej sprawie;	X		X		X	
2) analizuje różne aspekty funkcjonowania systemu oświaty, w tym szkolnictwa zawodowego; wyjaśnia znaczenie obowiązku nauki i korzyści z jego realizacji;	X		X	X		
3) wyjaśnia, czym są mediacje i kiedy mogą być stosowane; wymienia korzyści wynikające z wykorzystania mediacji w konfliktach rówieśniczych i szkolnych; gdy jest to możliwe, w sytuacjach spornych odwołuje się do mediacji.		X	X	X		

Dział III. Społeczność lokalna i regionalna

Pytanie wiodące: Jak budujemy wspólnotę lokalną i regionalną?

Wymagania szczegółowe dotyczące wiedzy i umiejętności. Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) porównuje zadania samorządu terytorialnego (w szczególności gminy i powiatu) oraz rozumie wpływ samorządu na własne życie; wie, jak może wpłynąć na decyzje organów władzy lokalnej;	X	X				X
2) opisuje znaczenie wolontariatu jako formy aktywności obywatelskiej; wie, na czym polega budżet obywatelski, inicjatywa lokalna, fundusz sołecki, oraz w miarę możliwości wykorzystuje wybraną formę w sprawie ważnej dla siebie lub społeczności;	X				X	X
3) jest przygotowany do załatwienia podstawowych spraw urzędowych ważnych dla młodych obywateli; wypełnia wybrany formularz lub wniosek; odnajduje informacje o nieodpłatnej pomocy prawnej.						X

Wymagania fakultatywne nauczyciel realizuje przynajmniej jedno z wymagań fakultatywnych). Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) identyfikuje dziedzictwo budujące lokalną tożsamość; wyszukuje i poznaje sylwetki żyjących współcześnie lub historycznych patriotów lokalnych, osób ważnych dla społeczności lokalnej, formułuje opinię na ich temat;	X		X	X		
2) wyjaśnia, na czym polega prawo dostępu do informacji publicznej i jego znaczenie jako mechanizmu kontroli obywatelskiej; w miarę możliwości wykorzystuje je;	X	X				X
3) wyszukuje aktualne informacje o pracach rady gminy lub miasta oraz samodzielnie lub w zespole wybiera i śledzi interesujące go zagadnienie, a także przedstawia efekty swojej pracy;	X	X	X			
4) samodzielnie lub w zespole poznaje oraz prezentuje lokalnie działające organizacje pozarządowe, wymienia formy ich wspierania, w tym wolontariat; w miarę możliwości angażuje się w działalność organizacji;	X				X	
5) opisuje wybrane potrzeby społeczności lokalnej dotyczące młodych ludzi oraz proponowane rozwiązania; w miarę możliwości sygnalizuje je przedstawicielom władz lokalnych.	X				X	X

Dział IV. Demokracja i prawo

Pytanie wiodące: Jak demokracja i Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej chronią nasze prawa?

Wymagania szczegółowe dotyczące wiedzy i umiejętności. Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) na przykładzie Polski po 1945 r. wymienia cechy ustrojów totalitarnego oraz autorytarnego i odróżnia je od demokracji;	X	X				
2) wskazuje kluczowe etapy procesu demokratyzacji Polski po 1989 r. oraz – wykorzystując doświadczenia świadków historii – przedstawia polityczne, gospodarcze i społeczne konsekwencje transformacji;	X	X	X			
3) korzystając z Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, wymienia podstawowe zasady demokratycznego państwa prawa, a także wyjaśnia ich wpływ na życie codzienne obywateli;	X	X	X			
4) wyjaśnia znaczenie wyborów w systemie demokratycznym; opisuje bierne i czynne prawo wyborcze; argumentuje na rzecz świadomego udziału w głosowaniu;	X	X	X	X		X
5) na przykładzie wybranych problemów prawnych wyjaśnia znaczenie najważniejszych dla młodzieży i młodych dorosłych instytucji prawa cywilnego i rodzinnego oraz potrafi wyszukać obowiązujące w tym zakresie akty normatywne;	X					X
6) wymienia podstawowe prawa człowieka i obywatela oraz identyfikuje przykłady łamania tych praw, a także podejmuje o nich dyskusję;	X	X	X	X		
7) nazywa mechanizmy ochrony praw człowieka i obywatela, wie, jak zgłosić ich naruszenie, w tym przez kontakt z organami państwowymi i międzynarodowymi powołanymi w tym celu;	X	X				X
8) rozróżnia pracę wykonywaną na podstawie stosunku pracy (umowa o pracę), pracę wykonywaną na podstawie innego stosunku prawnego stanowiącego podstawę świadczenia pracy lub usług (umowy cywilnoprawne), wolontariat, staż i praktyki, a także identyfikuje prawa i obowiązki osoby związanej takimi umowami oraz sposoby ochrony tych praw.	X				X	X

Wymagania fakultatywne (nauczyciel realizuje przynajmniej jedno z wymagań fakultatywnych). Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) identyfikuje współczesne zagrożenia dla demokracji i inicjatywy, które im przeciwdziałają, formułuje opinię w tej sprawie;	X	X	X			
2) wymienia własne prawa i obowiązki w relacji z instytucjami publicznymi oraz funkcjonariuszami publicznymi, w tym z policją, prokuraturą, sądem, oraz wie, jak ich bronić w sytuacji naruszenia;		X				X
3) na wybranych przykładach wyjaśnia najważniejsze instytucje prawa karnego oraz identyfikuje prawa przysługujące obywatelowi w sprawie karnej, potrafi wyszukać obowiązujące w tym zakresie akty normatywne;	X			X		
4) wskazuje podstawowe sposoby ochrony własnych danych osobowych oraz wyjaśnia formy naruszania dóbr osobistych, szczególnie w Internecie; potrafi zgłosić naruszenie dóbr osobistych.	X		X			X

Dział V. Polska – władza, świat polityki i sfera publiczna

Pytanie wiodące: Jak działa państwo?

Wymagania szczegółowe dotyczące wiedzy i umiejętności. Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) identyfikuje kompetencje i strukturę władzy ustawodawczej w Rzeczypospolitej Polskiej; wyszukuje informacje o wybranym parlamentarzysty ze swojego okręgu i jego aktywności politycznej;	X	X	X			X
2) identyfikuje kompetencje Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, oraz samodzielnie lub w zespole analizuje przykładowe działania podjęte przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w ramach wybranych uprawnień konstytucyjnych;	X	X	X			
3) wskazuje kompetencje Rady Ministrów; wyszukuje informacje na temat bieżącego działania wybranego ministerstwa i dyskutuje o nich z innymi;	X	X	X	X		
4) rozumie strukturę władzy sądowniczej (Sąd Najwyższy, sądy powszechne, sądy administracyjne i sądy wojskowe, Trybunał Konstytucyjny i Trybunał Stanu) i potrafi wskazać jej znaczenie dla obywatela;	X	X				X
5) wyszukuje informacje na temat partii politycznych, które znajdują się w parlamencie Rzeczypospolitej Polskiej, oraz na przykładzie wybranego zagadnienia wskazuje podobieństwa i główne różnice programowe;	X		X			
6) rozumie, czym jest społeczeństwo obywatelskie i jakie ma znaczenie dla sprawnego funkcjonowania państwa; wyszukuje informacje na temat wybranych instytucji społeczeństwa obywatelskiego oraz sposobów ich wspierania;	X	X			X	
7) wyjaśnia wpływ mediów tradycyjnych i społecznościowych na przekonania i postawy jednostek, funkcjonowanie społeczeństwa i państwa; rozumie konsekwencje i zagrożenia związane z upowszechnianiem niesprawdzonych informacji;	X		X			
8) wyszukuje wiarygodne i rzetelne źródła informacji na wybrane tematy społeczno-polityczne oraz identyfikuje przykłady manipulacji i dezinformacji oraz fałszywe informacje, a także potrafi je weryfikować.	X		X			

Wymagania fakultatywne (nauczyciel realizuje przynajmniej jedno z wymagań fakultatywnych). Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) samodzielnie lub w zespole wyszukuje informacje na temat kampanii wyborczej i programów partii oraz odróżnia fakty od opinii i weryfikuje informacje;	X		X			
2) wyjaśnia wpływ Kościoła katolickiego na proces demokratyzacji życia publicznego w Polsce do 1989 r. i formułuje opinię w tej sprawie;	X		X			
3) wyjaśnia wpływ ruchu społecznego „Solidarność” na przemiany polityczne i społeczne w Polsce w drugiej połowie XX w.;	X		X			
4) wie, czym jest e-administracja, podaje przykłady spraw obywatelskich, które można załatwić zdalnie, i potrafi to zrobić.					X	X

Dział VI. Polska w Europie

Pytanie wiodące: Jakiej Unii Europejskiej chcemy?

Wymagania szczegółowe dotyczące wiedzy i umiejętności. Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) opisuje genezę powstania Unii Europejskiej, rozróżnia jej główne instytucje (Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, Komisja Europejska, Parlament Europejski oraz Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej) i wyszukuje informacje na temat udziału Polski w instytucjach Unii Europejskiej;	X					
2) samodzielnie lub w zespole ocenia bilans członkostwa Polski w Unii Europejskiej oraz bierze udział w dyskusji na jego temat;	X		X	X		
3) wyszukuje informacje na temat możliwości własnego rozwoju (edukacja, praca, wolontariat) przy wsparciu programów Unii Europejskiej i wie jak je wykorzystać.					X	X

Wymagania fakultatywne (nauczyciel realizuje przynajmniej jedno z wymagań fakultatywnych). Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) formułuje opinię na temat pogłębiania i poszerzania integracji europejskiej oraz podejmuje dyskusję na temat tych procesów;	X		X	X		
2) wymienia podstawowe założenia wybranej polityki wspólnotowej oraz wyjaśnia jej wpływ na własną okolicę i Polskę, a także formułuje opinię na jej temat.	X		X			

Dział VII. Świat globalnych zależności

Pytanie wiodące: Jak my wpływamy na świat i jak świat wpływa na nas?

Wymagania szczegółowe dotyczące wiedzy i umiejętności. Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) identyfikuje polityczne, gospodarcze, finansowe, społeczne i ekologiczne zależności między Polską a resztą świata oraz wskazuje ich przyczyny, w tym historyczne, i konsekwencje;	X					
2) wyjaśnia czynniki wpływające na bezpieczeństwo Polski, w tym rolę NATO i ONZ; formułuje opinię i dyskutuje na temat wybranych zagrożeń dla bezpieczeństwa;	X		X	X		
3) identyfikuje najważniejsze problemy globalne, w tym w zakresie zrównoważonego rozwoju, oraz na wybranym przykładzie wyjaśnia konieczność międzynarodowej współpracy w celu ich rozwiązania;	X				X	
4) wymienia przyczyny i konsekwencje kryzysu klimatycznego i wyszukuje informacje na temat działań na rzecz jego powstrzymania oraz w miarę możliwości angażuje się w wybrane działania.	X				X	X

Wymagania fakultatywne (nauczyciel realizuje przynajmniej jedno z wymagań fakultatywnych). Uczeń:	Cele					
	1	2	3	4	5	6
	Umiejętności					
	1	2	3	4	5	6
1) wyjaśnia, na czym polegają zasady odpowiedzialnej konsumpcji i patriotyzmu gospodarczego oraz w miarę możliwości je stosuje;	X				X	
2) rozróżnia przytaczane w debacie informacje od opinii na temat konsekwencji ruchów migracyjnych na świecie, a także formułuje i prezentuje swoje stanowisko w tym zakresie;	X		X	X		
3) podaje przyczyny wybranego konfliktu międzynarodowego oraz identyfikuje jego konsekwencje;	X					
4) wymienia zadania przedstawicielstw dyplomatycznych Rzeczypospolitej Polskiej; potrafi korzystać z pomocy służb konsularnych podczas przygotowań do wyjazdu i w czasie pobytu zagranicą.	X					X

Wymagania szczegółowe dotyczące działań obywatelskich

Działania obywatelskie są sposobem nabywania praktycznych umiejętności obywatelskich oraz rozwijania postaw patriotycznych i sprawczości. Uczeń w ramach przedmiotu edukacja obywatelska (samodzielnie lub zespołowo) podejmuje przynajmniej trzy działania obywatelskie w formie:

- 1) aktywnego uczestnictwa w debacie na wybrany temat społeczny, prezentowania własnego zdania, które uzasadnia i którego broni, oraz podejmowania dialogu z osobami o odmiennych poglądach;
- 2) aktywnego udziału w spotkaniu z przedstawicielami organów władzy publicznej, w ramach którego zadaje pytania dotyczące kompetencji tych organów;
- 3) aktywnego uczestnictwa w przygotowaniu obchodów rocznicy ważnego wydarzenia historycznego (nieorganizowanego w ramach działalności szkoły) lub w innych obchodach;
- 4) sformułowania i opublikowania własnej opinii w ważnej dla siebie sprawie publicznej w lokalnych lub szkolnych mediach z poszanowaniem poglądów innych i z poszanowaniem demokratycznego porządku prawnego;
- 5) zorganizowania kampanii społecznej lub zbiórki na wybrany przez siebie cel, w ramach której zachęca do udziału w niej innych ludzi lub instytucje;
- 6) nawiązania współpracy jako wolontariusz z lokalną organizacją społeczną lub instytucją publiczną w celu wsparcia realizacji jej celów statutowych, po czym przedstawienia na forum klasy efektów swojego zaangażowania;

- 7) napisania wniosku o dofinansowanie projektu w ramach szkolnego lub lokalnego budżetu partycypacyjnego lub innego wniosku o wsparcie finansowe;
- 8) napisania i wysłania (opublikowania) petycji, listu lub listu otwartego do przedstawicieli władz publicznych w ważnej dla niego sprawie;
- 9) kandydowania w klasowych lub szkolnych wyborach, w tym prowadzenia kampanii wyborczej;
- 10) przygotowania dokumentów koniecznych do zgłoszenia zgromadzenia (protestu lub pikiety);
- 11) wypełnienia wniosku o wydanie dowodu osobistego, paszportu lub innego dokumentu;
- 12) dokonania analizy programu wyborczego oraz kampanii wybranej partii lub kandydata;
- 13) uczestnictwa w konsultacjach społecznych na wybrany temat lub w wysłuchaniu publicznym, w ramach których formułuje własną opinię i przekazuje ją odpowiednim władzom;
- 14) przeprowadzenia sondy szkolnej lub ulicznej na wybrany temat, a następnie zaprezentowania jej wyników;
- 15) przeprowadzenia i udokumentowania wywiadu ze świadkiem historii najnowszej (np. kombatantem) lub inną ważną postacią lokalną;
- 16) udziału w symulacji obrad organów władz publicznych lub organów organizacji międzynarodowej;
- 17) zorganizowania udziału w rozprawie sądowej w charakterze publiczności;
- 18) przeprowadzenia analizy dostępności wybranej przestrzeni, usługi lub produktu dla osób z niepełnosprawnościami.

Uczeń może podjąć za zgodą nauczyciela inne praktyczne działania obywatelskie wymagające podobnego zaangażowania. Przed podjęciem każdego działania uczeń ustala jego temat z nauczycielem.

Uczeń dokumentuje podejmowane działania w sposób pozwalający na ich późniejszą prezentację klasie lub nauczycielowi.

Warunki i sposób realizacji

Praktyczny charakter przedmiotu edukacja obywatelska wymaga od nauczyciela stosowania w pracy z klasą metod aktywizujących. Jest to konieczne, aby zwiększyć zaangażowanie uczniów w proces uczenia się oraz w realizację wymagań ogólnych – celów kształcenia. W edukacji obywatelskiej metody podawcze powinny być stosowane jako uzupełniające. Z uwagi na specyfikę celów kształcenia w nauczaniu przedmiotu edukacja obywatelska najlepiej sprawdzą się następujące metody i techniki pracy: praca w grupach, burza mózgów, metaplan, dyskusja, różne formy debat, metoda studiów przypadku, symulacja, odgrywanie ról i drama. Wśród metod aktywizujących szczególne miejsce w nauczaniu przedmiotu edukacja obywatelska powinien zajmować projekt edukacyjny, który jest rekomendowaną metodą pracy z uczniami. Rekomenduje się, aby uczniowie w toku dwóch lat nauki zrealizowali jeden grupowy projekt uczniowski związany

z tematyką przedmiotu. Projekt powinien mieć ustalony cel (zaakceptowany przez nauczyciela), harmonogram, plan działania z podziałem zadań i kończyć się prezentacją rezultatów. Projekt może mieć charakter badawczy lub społeczny.

W nauczaniu przedmiotu edukacja obywatelska powinien znaleźć się również czas na:

- 1) wizyty w instytucjach publicznych (np. urzędach gmin, miast i powiatów, sądach, domach kultury);
- 2) spotkania z przedstawicielami władz publicznych;
- 3) kontakty z organizacjami społecznymi (lokalnymi, ogólnopolskimi, międzynarodowymi);
- 4) spotkania z postaciami ważnymi dla lokalnej społeczności, w tym kombatanami lub innymi świadkami historii.

Przedmiot edukacja obywatelska zakłada omawianie podczas zajęć tematów związanych z bieżącymi zagadnieniami społeczno-politycznymi, w tym także tematów dzielących Polaków i budzących w polskim społeczeństwie kontrowersje. Szkoła powinna być bowiem miejscem, w którym uczniowie starają się zrozumieć, co łączy i co dzieli polskie społeczeństwo, a także miejscem, w którym uczą się weryfikować informacje na te tematy, poznają różnorodne stanowiska, starają się wyrobić sobie własną opinię, uzasadniają ją, z szacunkiem dla innych ją prezentują i podejmują dialog z osobami, których poglądy mogą być odmienne.

Osiągnięcie opisanego powyżej efektu wymaga od nauczyciela zachowania neutralności światopoglądowej i politycznej szczególnie w sprawach, co do których istnieją w polskim społeczeństwie różnice poglądów. Celem zajęć nie może być przekonanie uczniów do konkretnej opinii. Tym bardziej nie ma w czasie zajęć miejsca na agitację polityczną jakiegokolwiek formacji. Co do zasady nauczanie edukacji obywatelskiej ma więc charakter nieperswazyjny. Wyjątkiem są zasady i wartości wyznaczone przez Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej, uznawane za aksjologiczny fundament wspólnoty obywatelskiej, do których przyjęcia i internalizacji przedmiot edukacja obywatelska powinien zachęcać. Na nich powinny opierać się postawy patriotyczne rozwijane na zajęciach.

Edukacja obywatelska bazuje na wiedzy i umiejętnościach uzyskanych przez uczniów w ramach zajęć wiedzy o społeczeństwie w szkole podstawowej. Wymagania szczegółowe obejmujące treści nauczania obecne w szkole podstawowej zostały tutaj poszerzone i pogłębione.

Interdyscyplinarny charakter edukacji obywatelskiej wymaga nawiązania również do zagadnień poruszanych na zajęciach z innych przedmiotów nauczanych w branżowej szkole I stopnia.

Powiązanie podstawy programowej kształcenia ogólnego w zakresie przedmiotu edukacja obywatelska (w zakresie poszczególnych działów) z podstawą programową kształcenia ogólnego w zakresie innych przedmiotów (w zakresie poszczególnych działów)

Podstawa programowa kształcenia ogólnego w zakresie przedmiotu edukacja obywatelska (poszczególne działy)	Podstawa programowa kształcenia ogólnego w zakresie innych przedmiotów (poszczególne działy)
Dział I. Ja i społeczeństwo	Geografia: Dział IX. Przemiany struktur demograficznych i społecznych oraz procesy osadnicze: rozmieszczenie i liczba ludności, przemiany demograficzne, migracje, zróżnicowanie narodowościowe i etniczne, procesy urbanizacji.
	Edukacja dla bezpieczeństwa: Dział I. Bezpieczeństwo państwa, Dział IV. Edukacja obronna.
	Biznes i zarządzanie: Dział III. Gospodarka rynkowa: przedsiębiorczość w gospodarce rynkowej, cechy gospodarki rynkowej, rodzaje rynków, mechanizm rynkowy, podmioty gospodarki rynkowej, podmioty ekonomii społecznej, parametry charakteryzujące gospodarkę, budżet państwa i budżety jednostek samorządu terytorialnego, rola państwa w gospodarce, konsument na rynku, patriotyzm gospodarczy.
Dział III. Społeczność lokalna i regionalna	Geografia: Dział XV. Zróżnicowanie społeczno-kulturowe Polski: poziom życia, zaangażowanie w działalność społeczną, ubóstwo i wykluczenie społeczne.
	Edukacja dla bezpieczeństwa: Dział I. Bezpieczeństwo państwa.
	Biznes i zarządzanie: Dział III. Gospodarka rynkowa: przedsiębiorczość w gospodarce rynkowej, cechy gospodarki rynkowej, rodzaje rynków, mechanizm rynkowy, podmioty gospodarki rynkowej, podmioty ekonomii społecznej, parametry charakteryzujące gospodarkę, budżet państwa i budżety jednostek samorządu terytorialnego, rola państwa w gospodarce, konsument na rynku, patriotyzm gospodarczy.
Dział IV. Demokracja i prawo	Historia: Dział XVII. Polska pod dominacją ZSRS, Dział XVIII. Narodziny III Rzeczypospolitej i jej miejsce w świecie.
	Geografia: Dział XIV. Społeczeństwo i gospodarka Polski: rozmieszczenie ludności i struktura demograficzna, saldo migracji, struktura zatrudnienia i bezrobocie, urbanizacja, warunki rozwoju rolnictwa, restrukturyzacja przemysłu, sieć transportowa.
	Biznes i zarządzanie: Dział V. Osoba przedsiębiorcza na rynku pracy: kariera zawodowa, poszukiwanie pracy, rozmowa kwalifikacyjna, autoprezentacja, formułowanie opinii zwrotnej, etyka w pracy.
	Edukacja dla bezpieczeństwa: Dział IV. Edukacja obronna.
	Informatyka: Dział IV. Rozwijanie kompetencji społecznych, takich jak: komunikacja i współpraca w grupie, w tym w środowiskach wirtualnych, udział w projektach zespołowych oraz zarządzanie projektami.

Dział V. Polska – władza, świat polityki i sfera publiczna	Historia: Dział XVII. Polska pod dominacją ZSRS.
	Edukacja dla bezpieczeństwa: Dział I. Bezpieczeństwo państwa; Dział IV. Edukacja obronna.
	Informatyka: Dział IV. Rozwijanie kompetencji społecznych, takich jak: komunikacja i współpraca w grupie, w tym w środowiskach wirtualnych, udział w projektach zespołowych oraz zarządzanie projektami; Dział V. Przestrzeganie prawa i zasad bezpieczeństwa. Respektowanie prywatności informacji i ochrony danych, praw własności intelektualnej, etykiety w komunikacji i norm współżycia społecznego, ocena zagrożeń związanych z technologią i ich uwzględnienie dla bezpieczeństwa swojego i innych.
Dział VI. Polska w Europie	Historia: Dział XVI. Europa i świat w dobie zimnowojennych podziałów; Dział XVIII. Narodziny III Rzeczypospolitej i jej miejsce w świecie.
	Geografia: Dział VIII. Podział polityczny i zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego świata: mapa podziału politycznego, procesy integracyjne na świecie, konflikty zbrojne, podstawowe wskaźniki rozwoju; Dział X. Uwarunkowania rozwoju gospodarki światowej: rola poszczególnych sektorów gospodarki w rozwoju cywilizacyjnym, procesy globalizacji, gospodarka oparta na wiedzy, społeczeństwo informacyjne.
	Biznes i zarządzanie: Dział III. Gospodarka rynkowa: przedsiębiorczość w gospodarce rynkowej, cechy gospodarki rynkowej, rodzaje rynków, mechanizm rynkowy, podmioty gospodarki rynkowej, podmioty ekonomii społecznej, parametry charakteryzujące gospodarkę, budżet państwa i budżety jednostek samorządu terytorialnego, rola państwa w gospodarce, konsument na rynku, patriotyzm gospodarczy; Dział V. Osoba przedsiębiorcza na rynku pracy: kariera zawodowa, poszukiwanie pracy, rozmowa kwalifikacyjna, autoprezentacja, formułowanie opinii zwrotnej, etyka w pracy.

Dział VII. Świat globalnych zależności	Historia: Dział XVI. Europa i świat w dobie zimnowojennych podziałów; Dział XVIII. Narodziny III Rzeczypospolitej i jej miejsce w świecie.
	Geografia: Dział VIII. Podział polityczny i zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego świata: mapa podziału politycznego, procesy integracyjne na świecie, konflikty zbrojne, podstawowe wskaźniki rozwoju; Dział IX. Przemiany struktur demograficznych i społecznych oraz procesy osadnicze: rozmieszczenie i liczba ludności, przemiany demograficzne, migracje, zróżnicowanie narodowościowe i etniczne, procesy urbanizacji; Dział X. Uwarunkowania rozwoju gospodarki światowej: rola poszczególnych sektorów gospodarki w rozwoju cywilizacyjnym, procesy globalizacji, gospodarka oparta na wiedzy, społeczeństwo informacyjne; Dział XIV. Społeczeństwo i gospodarka Polski: rozmieszczenie ludności i struktura demograficzna, saldo migracji, struktura zatrudnienia i bezrobocie, urbanizacja, warunki rozwoju rolnictwa, restrukturyzacja przemysłu, sieć transportowa; Dział XVI. Uwarunkowania przyrodnicze gospodarczej działalności człowieka na przykładzie wybranych obszarów: związki rolnictwa z klimatem, ukształtowaniem powierzchni, żyznością gleb i zasobami wodnymi, związek przemysłu i struktury towarowej handlu zagranicznego z zasobami surowców mineralnych, wpływ sposobów pokonywania przez człowieka przyrodniczych ograniczeń na zrównoważony rozwój obszarów; Dział XVII. Człowiek a środowisko geograficzne – konflikty interesów: wpływ działalności człowieka na atmosferę na przykładzie smogu, inwestycji hydrologicznych na środowisko geograficzne, rolnictwa i górnictwa na środowisko przyrodnicze, konflikt interesów człowiek – środowisko, działania proekologiczne.
	Biologia: Dział VII. Biotechnologia.
	Biznes i zarządzanie: Dział VI. Przedsiębiorstwo: zarządzanie przedsiębiorstwem, własny biznes i jego otoczenie, finanse przedsiębiorstwa, etyka w biznesie, społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstw.
	Edukacja dla bezpieczeństwa: Dział IV. Edukacja obronna.

Ponadto z perspektywy nabywania umiejętności obywatelskich ważne są umiejętności związane z tworzeniem wypowiedzi, które są kształtowane na tym etapie edukacyjnym na zajęciach z języka polskiego (np. formułowanie tez i argumentów, odróżnianie dyskusji od sporu i kłótni, formułowanie oceny, uzasadnianie i zabieranie głosu w dyskusji).